# تفسير كشف الاسرار و عدة الابرار معروف بتفسير خواجه عبدالله انصاري

## تاليف رشيدالدين الميبدوي (520 هجري)

14 Tafsir Surah Ibrahim

Tafsir kashafulasrar wa uddatulabrar by

Rasheedudin Al-Meybodi (520 Hijri)

**هو**

**121**

**كشف الأسرار و عُدَّةُ الأبرار**

**ابوالفضل رشيدالدين الميبدوى**

**مشهور به تفسير خواجه عبدالله انصارى**

**تحقيق علي اصغر حكمت**

**به كوشش: زهرا خالوئى**

# 14- سورة ابراهيم- مكية

## (1)
## آيات 1 الي 8

الر ۚ كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَىٰ صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ {1}
اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ {2}
الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا ۚ أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ {3}
وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ۖ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ {4}
وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ {5}
وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ ۚ وَفِي ذَٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ {6}
وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ ۖ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ {7}
وَقَالَ مُوسَىٰ إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ {8}
أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ ۛ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ ۛ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ ۚ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ {9}

## 1 النوبة الاولى

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ» بنام خداوند فراخ بخشايش مهربان.
«الر» منم خداى دانا، مى‌دانم و مى‌بينم، «كِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَيْكَ» اين نامه اى است كه فرو فرستاديم بتو، «لِتُخْرِجَ النَّاسَ» تا بيرون آورى مردمان را،
«مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ» از تاريكيها بروشنايى، «بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» بفرمان

خداوند ایشان، «إِلى صِراطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (1)» با راه خداوند توانا، بی همتا، نیکو سزا.
«اللَّهِ الَّذِي لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ» آن خدای که او راست هر چه در آسمانها و در زمینها، «وَ وَيْلٌ لِلْكافِرِينَ مِنْ عَذابٍ شَدِيدٍ (2)» ویل ناگرویدگان را از عذابی سخت.
«الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَياةَ الدُّنْيا عَلَى الْآخِرَةِ» ایشان که می‌برگزینند بدوستی زندگانی این جهان بر آن جهان، «وَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» و بر می‌گردانند از راه خدای، «وَ يَبْغُونَها عِوَجاً» و آن را عیب و کژی می‌جویند
«أُولئِكَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ (3)» ایشانند که در گمراهی دورند.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ» و نفرستادیم هیچ فرستاده‌ای،
«إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ» مگر بزبان قوم او،
«لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» تا پیدا کند ایشان را،
«فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ» تا گمراه کند اللَّه او را که خواهد،
«وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ» و با راه آرد او را که خواهد، «وَ هُوَ الْعَزِيزُ» و اوست تاونده با هر کاونده و بهیچ هست نماننده، «الْحَكِيمُ (4)» دانا، راست دانش، راست کار.
«وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مُوسى بِآياتِنا» و فرستادیم موسی را بسخنان خویش،
«أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ» که بیرون آر قوم خویش را،
«مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ» از تاریکیها بروشنایی،
«وَ ذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ» و یاد کن بر ایشان گذشتهای روزگار خدا،
«إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ» درین پیغام و در یاد کرد گذشتهای روزگار پندهاست و نشانها، «لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (5)» هر شکیبایی را سپاس دار.
«وَ إِذْ قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ» موسی گفت قوم خویش را،
«اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ» یاد کنید نیکی اللَّه بر خویشتن،
«إِذْ أَنْجاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ» که باز رهاند شما را از کسان فرعون،
«يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذابِ» می‌چشانیدند و می‌رسانیدند بشما بد عذاب،
«وَ يُذَبِّحُونَ أَبْناءَكُمْ» و گلو می‌بریدند پسران شما را،

«وَ يَسْتَحْيُونَ نِساءَكُمْ» و زنده می‌گذاشتند دختران شما را، «وَ فِي ذلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ» و در آن شما را آزمایشی بود از خداوند شما، «عَظِيمٌ (6)» بزرگ.

«وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ» آگاهی داد خداوند شما و آگاه کرد،
«لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» که اگر شاکر باشید ناچار شما را بیفزایم،
«وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ» و اگر ناسپاس بید،
«إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ (7)» عذاب من سخت است.
«وَ قالَ مُوسى» و گفت موسی، «إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً» اگر کافر شوید شما و هر که در زمین‌اند همه،
«فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ (8)» اللَّه بی نیاز است، سزای ستایش.

«أَ لَمْ يَأْتِكُمْ» نیامد بشما، «نَبَؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ» خبر ایشان که پیش از شما بودند «قَوْمِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ» و ایشان که پس قوم نوح و عاد و ثمود بودند، «لا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ» نداند ایشان را مگر خدای، «جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّناتِ» بایشان آمد فرستادگان بایشان، پیغامها درست روشن و معجزها نیکو آشکارا، «فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْواهِهِمْ» دستهای خود بدهنهای خود باز نهادند، «وَ قالُوا إِنَّا كَفَرْنا بِما أُرْسِلْتُمْ بِهِ» و گفتند ما کافرانیم بآنچ شما را بآن فرستادند، «وَ إِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنا إِلَيْهِ» و ما در گمانیم از آنچ ما را می‌خوانید با آن، «مُرِيبٍ» (9) گمانی که دل را می‌شوراند.

## النوبة الثانية

این سورة ابراهیم مکّی است مگر دو آیت: «أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا...» تا آخر دو آیت بمدینه فرو آمد در شأن کشتگان بدر، باقی همه بمکّه فرو آمد باتفاق مفسران،
و جمله سورة پنجاه و دو (52) آیتست
و هشتصد و سی و یك (831) کلمه

و سه هزار و چهار صد و سی و چهار (3434) حرف
و باجماع اهل تفسير درين سورة ناسخ و منسوخ نيست مگر قول عبد الرّحمن بن زيد بن اسلم كه وى گفت: «إِنَّ الْإِنْسانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» اين سه كلمه منسوخست بآن آيت كه در سورة النّحل است: «وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ».

و روى ابىّ بن كعب قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم): من قرأ سورة ابراهيم عليه السّلام اعطى من الاجر عشر حسنات بعدد من عبد الاصنام و بعدد من لم يعبدها.

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ الر» انا للَّه اعلم و ارى، و قد سبق الكلام فيه، «الر، كِتابٌ» مبتدا و خبر، و قيل كتاب خبر ابتداء محذوف، اى هذا «كِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَيْكَ» يا محمد يعنى القرآن، «لِتُخْرِجَ النَّاسَ» اى انزلناه لتخرج النّاس بدعائك ايّاهم

- من ظلمات الكفر و الجهالة الى نور الايمان و العلم
- و من الشكّ الى اليقين
- و من البدعة الى السنة.

الظلمات و النّور چون درهم پيوسته باشد در قرآن بر دو وجه آيد:

- يكى شب و روز ست چنانك اللَّه گفت در سورة الانعام: «وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ» يعنى الليل و النّهار،
- ديگر هر چه از آن آيد در قرآن بدان كفر و ايمان خواهد، ظلمات شرك است و كفر، لانّ الكفر غير بيّن فمثّل بالظلمات و الايمان بيّن فمثّل بالنّور.

و هر چه در قرآن آيد ظلمات تنها كه در نور پيوسته نبود هم بر دو وجه بود:

- يكى بمعنى اهوال چنانك در سورة الانعام گفت: «قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ» يعنى من اهوال البرّ و البحر،

و در سورة النّمل گفت: «أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ»
اى اهوال البرّ و البحر،

- ديگر وجه آنست كه سه خصلت بهم يعنى سه تاريكى بهم آيد چنانك در سورة الزمر گفت:
    - «خَلْقاً مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُماتٍ ثَلاثٍ» يعنى البطن و الرّحم و المشيمة،
    - و در سورة الانبياء گفت يونس را: «فَنادى فِي الظُّلُماتِ» يعنى ظلمة اللّيل و ظلمة البحر و ظلمة بطن الحوت،
    - و در سورة النور گفت: «ظُلُماتٌ بَعْضُها فَوْقَ بَعْضٍ» يعنى كافر قلبه مظلم فى صدر مظلم فى جسد مظلم.

... «بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» اين اذن بمعنى امر است و درين سورة سه جاى ديگر است همه بمعنى امر:

- «ما كانَ لَنا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» اى بامر اللّه،
- «خالِدِينَ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تُؤْتِي أُكُلَها كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّها» اى بامر ربّها،
- و در سورة النساء گفت: «وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ» يعنى بامر اللّه.

امّا آنچ در سورة يونس گفت: «وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» آن بمعنى دستورى و خواستست يعنى: الّا ان يأذن اللّه فى ايمانها، و در سورة البقرة گفت: «وَ ما هُمْ بِضارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» اى الّا ان ياذن اللّه فى ضرّه، «وَ ما أَصابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ» اى اللّه اذن فى ذلك، و روا باشد كه: «بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» باين معنى بود: اى لا يهتدى مهتد الّا باذن اللّه و مشيّته و توفيقه،

پس تفسير نور كرد: «إِلى صِراطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» اى الى دين الاسلام دين اللّه، «الْعَزِيزِ» المنيع بالنّقمة لمن لم يتّبع الرسول، «الْحَمِيدِ» اى الشّكور للمحسن القليل من عمله.

«اللَّهِ الَّذِي» برفع خواند مدنى و شامى هم بوصل و هم بوقف بر استيناف و باقى بخفض خوانند على انّه بدل من الحميد، اى الحميد «اللَّهِ الَّذِي لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ»
ملكا و خلقا و امرا،
«وَ وَيْلٌ لِلْكافِرِينَ مِنْ عَذابٍ شَدِيدٍ» ويل، واد فى جهنّم بسيل من قيح و صديد.
«الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَياةَ الدُّنْيا عَلَى الْآخِرَةِ» اى يختارون و يؤثرون الدّنيا على العقبى و يتركون العمل لها. و قيل الاستحباب طلب المحبّة بالتّعريض لها،
«وَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» هم لازمست و هم متعدى، بر مى‌گرديد از راه خداى و ديگران را بر مى‌گردانيد،

- اگر لازمست چنانست كه: «رَأَيْتَ الْمُنافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُوداً» اى يعرضون عنك اعراضا الى غيرك و رأيتهم يصدّون اى يعرضون و هم مستكبرون،
- و اگر متعديست چنانست كه: «هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ» اى منعوكم عن دخوله:

(وَ يَبْغُونَها عِوَجاً) اى يلتمسون لها زيغا و عيبا.
و قيل يطلبون غير سبيل القصد و صراط اللَّه هو طريق القصد.
و قيل ينتظرون لمحمّد (صلي الله عليه وسلم) هلاكا و عوجا، منصوب على الحال مصدر موضوع فى موضع الحال، تقول بغيت الشيء طلبته و ابغيته اى اعنته.
«أُولئِكَ» اى الموصوفون،
«فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ» فى خطاء و طريق جائر عن الصواب.
«وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ» اى بلغة قومه، و اللسان عند العرب هو الكلام.
مى‌گويد هر پيغامبرى كه بقومى فرستاديم بزبان ايشان و لغت ايشان فرستاديم تا پيغام ما بايشان بآن زبان كه دريابند و فهم كنند برسانند و اگر نه بزبان ايشان گويند درنيابند و حجت بر ايشان درست نيايد، اينست كه ربّ العزّه گفت: «لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» اى ليفهمهم لتقوم عليهم الحجّة.

و عن ابى صالح عن ابن عباس قال كان جبرئيل يوحى اليه بالعربيّة و ينزل هو الى كلّ نبى بلسان قومه.
و عن عكرمة عن ابن عباس قال انّ اللَّه فضّل محمّدا على اهل السماء و على الانبياء،
قالوا يا بن عباس فكيف فضله على الانبياء؟
فقال انّ اللَّه عزّ و جلّ قال: «وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ» يعنى بلسان قومه و اليهم فحسب، و قال لمحمد: «وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيراً وَ نَذِيراً» فارسله الى الجنّ و الانس فقال: «يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعاً»، «فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ» بالخذلان عن الايمان، «وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ» بالتوفيق، اى انّما وقع الارسال للبيان لا للاضلال و الهداية فانّ ذلك الى اللَّه عزّ و جلّ، «وَ هُوَ الْعَزِيزُ» الّذى لا يمنع ممّا اراد، «الْحَكِيمُ» فى توفيقه من وفّق و خذلانه من خذل.

قال الامام شيخ الاسلام عبد اللَّه الانصارى: فى الآية دليل على انّ القرآن نزل بلغة العرب، لانّ الرّسول كان عربيّا، و كان اهل الخطاب يومئذ عربا لم يبلغ الخطاب العجم بعد فوجب اذ بلغهم ان يبيّن لهم بلسانهم المعنى الذى نزل الخطاب عربيّا بعينه ليبيّن للعجم كما بيّن للعرب، و الدّليل على جواز بيان الخطاب بالالسنة كلّها لزوم القسم و الذمة به لو حلّف القاضى خصما، فقال له قل: بخداى آسمان و زمين، فحلف به لزمته اليمين كما لو حلف، فقال بربّ السّماء و الارض، و لو قال الكافر: خداى نيست مگر خداى آسمان و زمين، منعته كما تمنعه الشهادة العربيّة و لو سأل الحزبى الذمّة، فقال: زينهار بخداى، استأمن به كما استأمن بالامان العربى لفظا

«وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مُوسى بِآياتِنا» اى بالبرهان الذى دلّ على صحّة نبوّته نحو إخراج يده بيضاء و كون العصا حية الى سائر آياته التّسع،
«أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ» اى ارسلناه بان يخرج قومه و هم القبط،
«مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ» اى بدعائك الى الايمان و نهيك عن الشرك.

و قيل القوم بنو اسرائيل، فيكون المعنى: اخرج قومك من ذلّ الاستبعاد الى عزّ الملكة لانّ بنى اسرائيل كانوا مؤمنين،
«وَ ذَكِّرْهُمْ» اى جدد لهم الذّكر و الذّكر حصول المعنى للنفس و قد يغيب عنها بالنّسيان فيعاد اليها بالتذكير،
«بِأَيَّامِ اللَّهِ» هذا وعيد و ايّام اللَّه عقوباته و مثلاته فى الاوّلين، كقوله: «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ» هى ايضا وعيد و سننه عقوباته و مثلاته فى الاوّلين.
و قيل «بِأَيَّامِ اللَّهِ» اى بما كان فى ايّام اللَّه من النعمة و المحنة فاجتزاء بذكر الايّام عنه لانّها كانت معلومة عندهم و المعنى عظهم بنعمه و نقمه‌اى بالترغيب و الترهيب و الوعد و الوعيد.
و عن على (عليه السلام) قال: كان رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) يخطبنا فيذكرنا بايّام اللَّه حتّى يعرف ذلك فى وجهه كانّما يذكر قوما يصبّحهم الامر غدوة و عشيّة و كان اذا كان حديث عهد بجبرئيل لم يتبسم ضاحكا حتّى يرتفع عنه.
«إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ» اى فى اهلاك اللَّه الامم الكافرة لعلامات ببطلان ما كانوا عليه، «لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» اى هى دلالات لمن صبر على الشدّة و شكر على النعمة. و قيل دلالات لكلّ مؤمن لانّ الصبر و الشكر كفلا الايمان بحكم الخبر: قال النبى (صلي الله عليه وسلم): «الايمان نصفان نصف صبر و نصف شكر» خلافست ميان علما كه صبر به يا شكر و درويش صابر به يا توانگر شاكر، و مذهب بيشترين علماء شريعت و طريقت آنست كه درويش صابر فاضلتر و در مقامات سالكان صبر از شكر برتر كه صبر حال درويشانست و شكر حال توانگران و اخبار و آثار فراوان دلالت مى‌كند بر شرف درويشان و فضل ايشان بر توانگران، من ذلك قول النبى (صلي الله عليه وسلم).
يؤتى باشكر اهل الارض فيجزيه اللَّه تعالى جزاء الشاكرين و يؤتى باصبر اهل الارض فيقال له أ ترضى ان يجزيك كما جزينا هذا الشّاكر؟ فيقول نعم يا ربّ، فيقول اللَّه تعالى: كلّا انعمت عليه فشكر و ابتليتك فصبرت لاضعّفن لك الاجر فيعمى اضعاف جزاء الشّاكرين،
و قد قال تعالى: «إِنَّما يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسابٍ».

و عن انس بن مالك قال بعث الفقراء رسولا الى رسول اللّٰه (صلي الله عليه وسلم) فقال انّى رسول الفقراء اليك. فقال مرحبا بك و بمن جئت من عندهم؟ جئت من عند قوم احبّهم، قال: قالوا يا رسول اللّٰه انّ الاغنياء ذهبوا بالجنّة، يحجّون و لا نقدر عليه و يعتمرون و لا نقدر عليه و اذا مرضوا بعثوا بفضل اموالهم ذخيرة لهم. فقال النبى (صلي الله عليه وسلم) بلّغ عنّى الفقراء انّ لمن صبر و احتسب منكم فله ثلث خصال ليست للاغنياء:

- الاولى انّ فى الجنّة غرفا ينظر اليها اهل الجنّة كما ينظر اهل الارض الى نجوم السّماء لا يدخلها الّا نبىّ فقير او شهيد فقير او مؤمن فقير،
- و الثانية يدخل الفقراء الجنّة قبل الاغنياء بنصف يوم و هو خمس مائة عام،
- و الثالثة اذا قال الغنى سبحان اللّٰه و الحمد للّٰه و لا اله الّا اللّٰه و اللّٰه اكبر و قال الفقير مثل ذلك لم يلحق الغنى الفقير و ان انفق فيها عشرة آلاف درهم و كذلك اعمال البرّ كلّها فرجع اليهم، فقالوا رضينا رضينا.

و روى انّ النبى (صلي الله عليه وسلم) قال يؤتى بالرّجل يوم القيامة فيقول اللّٰه: عبدى لم ازو عنك الدّنيا لهوانك، زويت عنك لصلاحك و صالح دينك.

قوله: «وَ إِذْ قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ» اى اعلم قومك يا محمّد ما كان من موسى عليه السلام حين قال لبنى اسرائيل «اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ»

- ففرعون داخل فى آله ها هنا
- كما انّ ابراهيم (عليه السلام) داخل فى آله فى خبر التشهد
- و الياس داخل فى آله فى قوله: «سَلامٌ عَلى إِلْياسِينَ»

- و مثله قوله: «أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذابِ»،

«وَ يُذَبِّحُونَ أَبْناءَكُمْ» اثبت الواو ها هنا عطفا على «يَسُومُونَكُمْ» و حيث لا واو فانّه بدل عن الاوّل. قال الفرّاء العلة الجالبة لهذه الواو انّ اللَّه سبحانه اخبرهم انّهم يعذبون بانواع العذاب بالتذبيح و غير التذبيح و حيث طرح الواو اراد تفسير صفات الذين كانوا يسومونهم، «وَ يَسْتَحْيُونَ نِساءَكُمْ» اى يدعونهنّ احياء لا يقتلونهنّ.
و في الخبر: اقتلوا شيوخ المشركين و استحيوا شرخهم،
«وَ فِي ذلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ».
«وَ إِذْ تَأَذَّنَ» يعنى آذن اى اعلم كما يقال توعد و اوعد، «وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ» مى‌گويد آگاهى داد خداوند شما، و آگاه كرد
«شكرتم» راست و آگاهى
«كفرتم» را، و شكر درين موضع توحيدست و ناسپاسى كفر است و تفسير خود در عقب است.

«وَ قالَ مُوسى إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ» عن عبادتكم،
«حَمِيدٌ» يحمده اهل السّماوات و الارض حميد باحسانه لمن عبده.
و قيل حميد حمد نفسه قبل ان يحمده خلقه.
قال النبى (صلي الله عليه وسلم): من اعطى الشكر لم يحرم الزّيادة لانّ اللَّه تعالى يقول: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ».
و بعث رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) سرية فقال لئن سلمتم لاشكرنّه فغنموا و سلموا،
**فقال اللّهم لك الحمد شكرا و لك المنّ فضلا**

«فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ» تا اينجا سخن موسى است با قوم خويش.

«أَ لَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ»
مفسران را درين آيت دو قول است:

- يك قول آنست كه اين هم از كلام موسى (عليه السلام) است با قوم خود،
- و قول ديگر آنست كه اين خطاب با محمد است (صلي الله عليه وسلم) و با امت وى يقول الم تسمعوا خبر الذين من قبلكم قوم نوح و عاد و ثمود،

«وَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ» من الامم السّالفه،

«لا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ» اى لا يحصى كثرتهم الّا اللَّه. هذا دليل على اشتباه الانساب على النسّاب و لهذا روى عن عبد اللَّه انّه قرأ هذه الآية ثمّ قال كذب النسّابون.

و عن ابن عباس قال: بين عدنان و اسماعيل ثلاثون ابا لا يعرفون،

«جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّناتِ» بالمعجزات التي ثبتت بها نبوّتهم و وجبت اجابتهم ثمّ لم يؤمنوا و هو قوله «فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْواهِهِمْ»

و فيه قولان:

- احدهما انّ الضميرين يعودان الى الكفرة، اى ردّ القوم ايديهم فى افواههم، اى على افواههم غيظا عليهم كقوله: «عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنامِلَ مِنَ الْغَيْظِ» و هو قول ابن مسعود. قال ابن عباس عجبوا من كلام اللَّه فوضعوا ايديهم على افواههم متفكرين فيه،
- و قال بعضهم اشاروا اليه بالسّكوت و وضعوا اناملهم على شفاههم و قد طبّقوها.
- و القول الآخر انّ الضمير الثانى يعود الى الانبياء اى ردّ القوم ايديهم فى افواه الرسل كى لا يتكلّموا بما ارسلوا به و هو قول الحسن و الفرّاء و اشار الفرّاء بظهر كفّه الى من يخاطبه مى‌گويد دستهاى خود بدهنهاى پيغامبران باز نهادند

گفتند مگوييد يعنى كه نپذيرفتند پيغام و ايشان را دروغ زن گرفتند همچون كسى كه دست بدهن كسى باز نهد و گويد خاموش،

«وَ قالُوا إِنَّا كَفَرْنا بِما أُرْسِلْتُمْ بِهِ» فى هذا الكلام ايجاز فانّ القوم لم يكونوا معترفين برسالة ربّهم و المعنى انّا كفرنا بما تدّعون انّكم ارسلتم به، و له فى القرآن نظاير و من ابينها قول قوم صالح فى سورة الاعراف،

«وَ إِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنا» انتم،
«إِلَيْهِ مُرِيبٍ» موقع في الرّيبة، اراب اتى بالرّيبة، اتى بالتّهمة.

## النوبة الثالثة

قوله تعالى: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ»

- سماع بسم اللَّه يوجب الهيبة و الهيبة تتضمّن الفناء و الغيبة،
- سماع الرّحمن الرّحيم يوجب الحضور و الاوبة و الحضور يتضمن البقاء و القربة،
- من اسمعه بسم اللَّه ادهشه فى كشف جلاله و من اسمعه الرّحمن الرّحيم عيشه بلطف جماله و كرم افضاله،
- اللَّه است قادر و قديم مستوجب قدم،
- رحمن است قاهر و عظيم مستحق عظم،
- رحيم است غافر و حليم سزاء فضل و كرم،
- اى مهيمن اكرم و اى مفضل ارحم، اى محتجب بجلال متجلّى بكرم، به با قُرب تو اندوه است نه با ياد تو غم.

چشمى كه ترا ديد شد از درد معافا  جانى كه ترا يافت شد از مرگ مسلم

- كار آنست كه تو در گرفتى،
- راه آنست كه تو نمودى،
- قسمت آنست كه تو كردى پيش از لوح و پيش از قلم،
- قضا قضاء تو
- و خواست خواست تو
- و حكم حكم تو،
- حكم ديگران همه ميل است و ستم:

قضى اللّه امرا و جف القلم  و فيما قضى ربنا ما ظلم

- اللّٰه است آفریدگار جهانیان،
- رحمن است روزی گمار همگان،
- رحیم است آمرزگار مؤمنان،
- اللّٰه است آفریننده بی نظیر،
- رحمن است پرورانند‌ه و دست گیر،
- رحیم است آمرزنده و عذر پذیر،
  - هر چند که خردبین است عظیم و بزرگوار است،
  - هر چند که سخت گیر است فرا گذار و آسان گذارست،
  - در صفت عزّت وی هم نور و هم نار است،
  - بنار عزّت قومی را می‌گدازد،
  - بنور عزّت قومی را می نوزاد،
- آن سوخته را بعدل خود در ظلمات کفر می‌دارد،
- و آن نواخته را بفضل خود بدعوت مصطفی (صلي الله عليه وسلم) و بنور قرآن راه می‌نماید
- و از تاریکی بیگانگی به روشنایی آشنایی می‌آرد،
- اینست که ربّ العالمین گفت: «كِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ»
- ای محمد این چراغ قرآن که در دست تو است افروزنده آن مائیم، راهبر بوی آن کس بود که ما خواهیم.

بزرگان دین گفتند نشان راه بردن بوی پنج چیز است:

- اوّل آنك حق او را قبول کند چنانك گفت عزّ جلاله: «فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ حَسَنٍ».
- دیگر آنك او را دست گیرد: «لَوْ لا أَنْ تَدارَكَهُ»
- سوم دل وی در خود بندد: «وَ رَبَطْنا عَلى قُلُوبِهِمْ»،
- چهارم برق دوستی در دل وی تابد: «رَأى كَوْكَباً»
- پنجم جان وی را بوی وصال دماند: «وَ الصُّبْحِ إِذا تَنَفَّسَ»،

و اصل این همه عنایت ازلیست،

- چون عنایت بود طاعت سبب مثوبت بود و معصیت سبب مغفرت،
- و اگر عنایت نبود طاعت سبب ندامت بود. و معصیت سبب شقاوت.

«اللَّهِ الَّذِي لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ»
قال الواسطی: الکون کلّه له فمن طلب الکون فانّه المکون و من طلب الحقّ فوجده سخر له الکون بما فیه.
هر که خویشتن را فا مکون داد و دل خود فا صحبت وی پرداخت، کاینات و حادثات یکسر فا خدمت وی پرداخت، می‌گوید عبدی هفت آسمان و هفت زمین و هر چه در آن است ملك و ملك ماست، همه بنده و رهی ماست، اگر وفای عهد ما را میان بندی و چاکر وار سر در ربقه طاعت آری همه را حلقه چاکری تو در گوش کنیم و مسخر تو گردانیم، و اگر سر از چنبر فرمان بگردانی یا دل خود فاصحبت غیری پردازی همه را بخصمی تو بر پای کنیم و قدمگاه تو بر تو زندان کنیم.

سلیمان پیغامبر با چندان مرتبت و منزلت روزی بر تخت مملکت نشسته بود شاد روان دولت گسترانیده، جن و انس و طیور صفها کشیده، تاج رسالت بر فرق نبوّت نهاده، بخاطرش بگذشت که امروز هیچ کس را گذشت از پسر داود روا بود که این منزلت و رفعت او را عطا دهند؟

در حال باد را فرمودند تا آن رداء وی از فرق سر او در کشید و بر خاك انداخت، سلیمان روی در هم کشید از سر سطوت خویش باد را گفت: ”ردّی علی ردائی“، باد جواب داد که ”ردّ علیك قلبك ای سلیمان.“ تو دل خود بخود باز آر تا ما رداء تو بتو باز آریم.

«وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مُوسی بِآیاتِنا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ»، یا محمد ما موسی کلیم را همان فرمودیم که ترا می‌فرمائیم، همه را گفتیم

- چراغ دعوت بیفروزید
- و خلق را از ظلمات شك با نور یقین خوانید
- و از تاریکی جهل بروشنایی علم آرید،
- تدبیر خود بگذارید،
- تقدیر حق بینید،
- بدعت منهید و مپسندید
- طریقت سنّت و جماعت سپرید،

«وَ ذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ» هی الایّام التي کان العبد فیها فی کتم العدم و الحقّ یقول بقوله الازلی عبادی، ای محمد با یادشان ده آن روزگار که شما نبودید و من شما را بودم، بی شما من کار شما بساختم و عقد دوستی ببستم و رحمت از بهر شما بر خود نبشتم:
«كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ»
این آن رمزست که پیر طریقت در مناجات گفت:
"الهی آن روز کجا باز یابم که تو مرا بودی و من نبودم تا با آن روز نرسم میان آتش و دودم، و اگر بدو گیتی آن روز را باز یابم بر سودم، و ربود تو خود را دریابم به نبود خود خشنودم، الهی من کجا بودم که تو مرا خواندی، من نه منم که تو مرا ماندی، الهی مران کسی را که خود خواندی، ظاهر مکن جرمی که خود پوشیدی، الهی خود بر گرفتی و کسی نگفت که بردار، اکنون که برگرفتی بمگذار و در سایه لطف خود میدار و جز بفضل و رحمت خود مسپار."
«وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ»

- ای لئن شکرتم الاسلام لازیدنّکم الایمان،
- و لئن شکرتم الایمان لازیدنکم الاحسان،
- و لئن شکرتم الاحسان لازیدنّکم المعرفة،
- و لئن شکرتم المعرفة لازیدنّکم الوصلة،
- و لئن شکرتم الوصلة لازیدنّکم المشاهدة،
- و لئن شکرتم ما خوّلناکم من عطائی لازیدنّکم ما وعدناکم من لقایی.

و روى انّ داود (عليه السلام) قال: يا ربّ كيف اشكرك و شكرى لك تجديد منّة منك علىّ، فقال يا داود الآن شكرتنى

(2)
10 الي 22

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى ۚ قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ{10}
قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۖ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ۚ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ{11}
وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا ۚ وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَىٰ مَا آذَيْتُمُونَا ۚ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ{12}
وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا ۖ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ{13}
وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ۚ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ{14}
وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ{15}
مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَىٰ مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ{16}
يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ ۖ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ{17}
مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ ۖ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ ۖ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَىٰ شَيْءٍ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ{18}
أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ۚ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ{19}
وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ{20}
وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ۚ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ ۖ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ{21}
وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ ۖ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي ۖ فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ ۖ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ ۖ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ ۗ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ{22}

# 2 النوبة الاولى

قوله تعالى: «قالَتْ رُسُلُهُمْ» رسولان ايشان گفتند، «أَ فِي اللَّهِ شَكٌّ» در اللَّه نيز گمانى است؟، «فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ» كردگار و آفريدگار آسمان و زمين، «يَدْعُوكُمْ» مى‌خواند شما را، «لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ» تا بيامرزد شما را گناهان شما، «وَ يُؤَخِّرَكُمْ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى» و با پس دارد شما را تا هنگامى نام زد كرده، «قالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا» گفتند كه نيستيد شما مگر مردمانى همچون ما، «تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونا» مى‌خواهيد كه برگردانيد ما را، «عَمَّا كانَ يَعْبُدُ آباؤُنا» از پرستش آنچ پدران ما پرستيدند، «فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِينٍ (10)» بياريد بما حجتى روشن.

«قالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ» فرا ايشان گفت رسولان ايشان، «إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ» نيستيم ما مگر مردمانى همچون شما، «وَ لكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلى مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ» لكن سپاس نهد اللَّه بر هر كه خواهد از بندگان خويش، «وَ ما كانَ لَنا» و نيست ما را، «أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطانٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» كه بشما حجتى آريم مگر بفرمان اللَّه «وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ (11)» و ايدون بادا كه گرويدگان توكل و پشتى دارى بر خداى دارند.

«وَ ما لَنا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ» و چرا كه ما پشتى نداريم و توكل نكنيم بر اللَّه، «وَ قَدْ هَدانا سُبُلَنا» و اوست كه راه نمود ما را براههاى راست ما، «وَ لَنَصْبِرَنَّ» و بر آنيم كه شكيبايى كنيم، «عَلى ما آذَيْتُمُونا» بر آن رنجها كه شما مى‌نمائيد ما را، «وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ (12)» و ايدون بادا كه بر خداى تعالى توكل دارند متوكلان.

«وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ» كافران گفتند رسولان خويش را، «لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنا» كه بيرون كنيم شما را از زمين خويش، «أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا» يا باز گرديد و در كيش ما آئيد، «فَأَوْحى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ» پيغام داد خداوند ايشان بايشان «لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ (13)» كه ما خود آن ستمكاران را هلاك كنيم.

«وَ لَنُسْكِنَنَّكُمُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ» و شما را در زمين نشانيم پس ايشان

«ذلِكَ لِمَنْ خافَ مَقامِي» این پاداش آن کس راست که گرویده است برستاخیز و ایستادن شمار را، «وَ خافَ وَعِيدِ (14)» و ببیم است از وعید من.
«وَ اسْتَفْتَحُوا» و عذاب خواستند گفتند که میان ما و میان رسولان کار برگزار و بر گشای، «وَ خابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ (15)» و نومید ماند هر گردن کشی شوخ.
«مِنْ وَرائِهِ جَهَنَّمُ» دوزخ پیش او فا، «وَ يُسْقى مِنْ ماءٍ صَدِيدٍ (16)» و می‌آشامانند او را از آبی زردابه وقیح «يَتَجَرَّعُهُ» در دهن می‌کشد آن را، «وَ لا يَكادُ يُسِيغُهُ» و نمی‌تواند که روان فرو برد آن را، «وَ يَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكانٍ» و می‌رسد باو درد مرگ از هر جای، «وَ ما هُوَ بِمَيِّتٍ» و آنکه مردنی نه، «وَ مِنْ وَرائِهِ عَذابٌ غَلِيظٌ (17)» و پیش او فا باز عذابی سختر از آن و ستبرتر از آن.
«مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمالُهُمْ» مثل کردار ایشان که بخداوند خویش کافر شدند، «كَرَمادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ» چون خاکستری خشك که باد در آن زور گرفت، «فِي يَوْمٍ عاصِفٍ» در روزی سخت باد، «لا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلى شَيْءٍ» باد شاه نشوند و درنیابند از آن کردگار که کردند بر هیچیز، «ذلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ (18)» آنست آن گمراهی و تباهی دور.
«أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ» نمی‌بینی که الله بیافرید هفت آسمان و هفت زمین بیکتایی و توانایی، «إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ» اگر خواهد ببرد شما را، «وَ يَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (19)» و آفریده‌ای آرد نو.
«وَ ما ذلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ (20)» و آن بر اللَّه نه سخت است نه دشوار.
«وَ بَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعاً» و بیرون آیند خوانندگان الله همه بیکبار، «فَقالَ الضُّعَفاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا» پس روان گویند گردن گردن‌کشان را، «إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعاً» که ما شما را پس روان بودیم «فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» امروز ما را بکار آیید و از عذاب ما چیزی بردارید، «قالُوا» گویند، «لَوْ هَدانَا اللَّهُ لَهَدَيْناكُمْ» اگر اللَّه ما را راه

نمودى ما هم شما را راه نموديمى «سَواءٌ عَلَيْنا» يكسانست بر ما، «أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا» خروش كنيم يا شكيبايى كنيم، «ما لَنا مِنْ مَحِيصٍ (21)» ما را دورى يافت نيست از عذاب و نه رستن.
«وَ قالَ الشَّيْطانُ» و ديو گويد، «لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ» آن گه كه كار شمار برگزارده آيد، «إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ» خداى شما را وعده داد وعده‌اى درست راست، «وَ وَعَدْتُكُمْ» و من شما را وعده دادم «فَأَخْلَفْتُكُمْ» و آنچ گفتم نكردم، «وَ ما كانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطانٍ» و مرا بر شما دست رسى نبود و توانى، «إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ» مگر آنك خواندم شما را، «فَاسْتَجَبْتُمْ لِي» و پاسخ كرديد مرا، «فَلا تَلُومُونِي» مرا مه نكوهيد، «وَ لُومُوا أَنْفُسَكُمْ» خويشتن را نكوهيد، «ما أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ» نه من فرياد رس شمامام، «وَ ما أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ» و نه شما فرياد رس من، «إِنِّي كَفَرْتُ بِما أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ» كه من كافر بودم بآنچ شما انباز گرفتيد مرا در آن پيش، «إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (22)» كافران را فردا عذابى درد نماى است.

## النوبة الثانية

قوله تعالى: «قالَتْ رُسُلُهُمْ أَ فِي اللَّهِ شَكٌّ» يعنى أ في توحيد اللَّه شك، اين آيت جواب كافرانست كه مى‌گفتند: «إِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنا إِلَيْهِ مُرِيبٍ» و استفهام بمعنى انكارست اى لا تشكّوا فى وجود اللَّه و وحدانيّته سبحانه فقد دلّ على توحيده و وجوده و قدرته خلق السّماوات و الارض.
ابتدا مى‌گويد در هستى و يكتايى و بى همتايى اللَّه در گمان مباشيد و يقين دانيد كه اوست يگانه خداوند بى نظير و بى مانند، آفريدگار آسمان و زمين، چون مى دانيد بى گمان كه آفريدگار كائنات اوست، پس بى گمان بدانيد كه معبود و خداوند اوست، «يَدْعُوكُمْ» الى الايمان و طاعة الرّسل يبعثه ايّانا اليكم «لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ» اذا آمنتم به، من زيادتست يعنى ليغفر لكم ذنوبكم، و روا باشد كه من تبعيض باشد يعنى ما سلف من ذنوبكم، «وَ يُؤَخِّرَكُمْ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى» اى الى منتهى آجالكم الّذى سمّى لكم فلا يأخذكم بالعذاب و الهلاك كما اخذ به من كفر

قبلكم، «قالُوا» اى القوم، «إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنا» فى الصورة و الهيئة و لستم بملائكة تحبّون صدّنا عن عبادة الاصنام الّتى كان يعبدها آباؤنا «فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِينٍ» حجّة واضحة يتيقّن بها انّكم محقون فى دعواكم.
«قالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ» صدقتم فى قولكم انّا بشر مثلكم و لكن منّ اللّٰه علينا بالنّبوّة و الرّسالة و كما منّ علينا: «يَمُنُّ عَلى مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ»، «وَ ما كانَ لَنا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطانٍ» اين جواب ايشانست كه گفتند: «فَأْتُونا بِسُلْطانٍ مُبِينٍ».
اقتراح آيات كردند بيرون از آن معجزها كه با ايشان بود و نمودند، «وَ ما كانَ لَنا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطانٍ» اى لا يتاتى لنا ان نأتيكم بالحجّة التي طلبتموها، «إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» اى بامر اللّٰه لنا بذلك، «وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» من كان يريد اتباع الحق اذ اقام الدّليل فانّه يتوكّل على اللّٰه و يرضى بما يعطيه و لا يعاند باقتراح الآيات.
«وَ ما لَنا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ» اى لا عذر لنا ان تركنا التوكل عليه، «وَ قَدْ هَدانا سُبُلَنا» ارشدنا للايمان و رزقنا النبوة، «وَ لَنَصْبِرَنَّ عَلى ما آذَيْتُمُونا» جواب قسم مضمر حلفوا على الصبر على اذاهم و ان لا يمسكوا عن دعائهم، «وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ» يريد فى صبرنا على اذاكم، و التّوكل على اللّٰه تفويض الامر اليه و التّسليم له.
«وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنا» اى حلف الكافرون. و قالوا لنخرجنّكم و من آمن معكم من بين اظهرنا و من بلادنا، «أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا» اى الّا ان ترجعوا عن دعوتكم هذه و تعودوا الى عبادة الاصنام و لم تكن الرّسل على ملّتهم قطّ حتّى يعودوا فيها و قد مضى هذا فى الاعراف، «فَأَوْحى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ» اى كما حلف الكفّار على اخراج الرّسل و المؤمنين من بلادهم الّا ان يعودوا الى دينهم كذلك اقسم اللّٰه عزّ و جلّ و اوحى به الى الرّسل انّه يهلك الكافرين و يورثهم ديارهم و اموالهم فانجز وعده فذلك قوله: «وَ لَنُسْكِنَنَّكُمُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذلِكَ» اى ذلك الاهلاك و الاسكان، «لِمَنْ خافَ مَقامِي» اى مقامه بين يدى للحساب فاضاف مقام العبد الى نفسه لانّه يقيمه فيه كما تقول ندمت على ضربك اى ضربى ايّاك و سررت برؤيتك اى برؤيتى ايّاك، و قد قال اللّٰه سبحانه: «وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ» اى رزقى ايّاكم. و گفته‌اند

این خوف بمعنی علم است کقوله: «فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيما حُدُودَ اللَّهِ» ای علمتم. جای دیگر گفت: «فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما» ای علمنا، فعلی هذا المعنی: «ذلِكَ لِمَنْ خافَ مَقامِي» ای ذلك لمن علم و صدّق بالمقام بین یدیّ و صدّق و عیدی. و قیل معناه ذلك لمن علم قیامی علیه و حفظی اسبابه، من قوله: «أَ فَمَنْ هُوَ قائِمٌ عَلى كُلِّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ» «وَ خافَ وَعِيدِ» ای ما اوعدت من العذاب.
«وَ اسْتَفْتَحُوا» قومی گفتند این ضمیر کافران است و استفتاح ایشان عذاب خواستن است که می‌گفتند: «فَأَمْطِرْ عَلَيْنا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ عَجِّلْ لَنا قِطَّنا ائْتِنا بِما تَعِدُنا ائْتِنا بِعَذابٍ أَلِيمٍ». قومی گفتند ضمیر پیغامبران است و استفتاح ایشان فتح خواستن است و نصرت بر کافران، و ربّ العزّه اجابت کرد و پیغامبران را و مسلمانان را بر کافران نصرت داد چنانك گفت: «إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنا كانَ حَقًّا عَلَيْنا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّ جُنْدَنا لَهُمُ الْغالِبُونَ».«وَ خابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ» ای خاب ما اراد و لم یدرك ما تمنی، و الجبّار العالی المتکبّر علی اللّٰه و هو صفة ذمّ فی المخلوقین و هو الذی لا یری لاحد علیه حقّا، تقول اجبر فهو جبّار و مثله ادرك فهو درّاك و هو قلیل، و اللّٰه عزّ و جلّ جبار جبر العباد علی ما اری و قد سبق شرحه، و العنید المعاند المجانب للحقّ الذی یأبی ان یقول لا اله الاّ اللّٰه. یقال عند عنادا ای عدل عن القصد و عرق عاند لا یرقی دمه کانّه خرج عن المعتاد.
قال ابن عباس کانت الرّسل و المؤمنون یستضعفهم قومهم و یقهرونهم و یکذبونهم و یدعونهم الی ان یعودوا فی ملتهم فابی اللّٰه لرسله و المؤمنین ان یعودوا فی ملّة الکفر فامرهم ان یتوکلوا علی اللّٰه و امرهم ان یستفتحوا علی الجبابرة و وعدهم ان یسکنهم الارض من بعدهم فانجز اللّٰه لهم ما وعدهم، و استفتحوا کما امرهم اللّٰه ان یستفتحوا، «وَ خابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ» روی ابو سعید الخدری قال قال رسول اللّٰه (صلی الله علیه وسلم): یسیر عنق من جهنّم یوم القیامة فیقول انّی امرت بثلث. بکلّ جبّار عنید، و من جعل مع اللّٰه الها آخر و من قتل نفسا بغیر نفس. و فی روایة اخری وکلّت بثلث: بکلّ جبار عنید، و بکلّ من دعا مع اللّٰه الها آخر. و بالمصورین.

قوله: «مِنْ وَرائِهِ جَهَنَّمُ» اى امامه و قدامه جهنّم فهو يردّها كما يقال: الموت من ورائك. و قيل من ورائه اى من وراء حياته يعنى بعد موته جهنّم و الاصل فيه ان كلّ من وارى عنك شيئا من خلف او قدّام فهو وراك و قيل من وراء ما هو فيه جهنّم اى تتلوه كما تقول للرّجل من وراء هذا ما تحبّ اى يتلوه، «وَ يُسْقى مِنْ ماءٍ صَدِيدٍ» فالصديد بدل من الماء و ليس صفة له، اى يسقى الصّديد مكان الماء كانّه قال: «جعل ماؤه صديدا» و سمّى ماء لميعه، كما قيل للمنى ماء و للدّمع ماء و ليسا بالماء و يجوز ان يكون على التّشبيه اى يسقى ماء كانّه صديد، و هو ما يسيل من الجرح مختلطا بالدّم و القيح. قال قتادة هو ما يخرج من جلد الكافر و لحمه. و قال الربيع بن انس هو غسالة اهل النّار و ذلك من فروج الزناة و جاز ان يكون الصديد وصفا للماء فيكون المعنى من ماء صديد، يصدّ عن شربه لكراهة مذاقه.

«يَتَجَرَّعُهُ» يتحسّاه و يشربه جرعة جرعة لمرارته و حرارته، «وَ لا يَكادُ يُسِيغُهُ» اى يسيغه بعد ابطاء، تقول ساغ الشراب يسوغ سوغا اذا جاز الحلق و وصل الى الجوف، و قيل لا يسوغ فى حلقه بل يغصّ به فيطول به عذابه.

روى ابو امامة قال النبى (صلي الله عليه وسلم) يقرّب اليه فيتكرّهه فاذا ادنى منه شوى وجهه و وقعت فروة رأسه فاذا شربه قطع امعائه حتّى يخرج من دبره.

يقول اللَّه عزّ و جل: «وَ سُقُوا ماءً حَمِيماً فَقَطَّعَ أَمْعاءَهُمْ» و قال: «يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرابُ».

و قال ابن عباس فى جهنّم اودية تجرى فى تلك الاودية صديد اهل النّار قيحهم و دماؤهم فيسقون من ذلك الصديد. ريحه انتن من كلّ قذرة، «وَ يَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكانٍ» من بدنه حتّى من اطراف شعره مى‌گويد از هر مقدار رستنگاه موى دردى مى‌بيند كه از چنان درد زنده ميرد و او از آن نميرد. قال ابن جريح يعلق نفسه عند حنجرته فلا تخرج من فيه فيموت و لا ترجع الى مكانها من جوفه فتنفعه الحياة، نظيره قوله: «لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحْيى»، «وَ مِنْ وَرائِهِ عَذابٌ غَلِيظٌ» اى و من بعد ذلك حبس الانفاس و دوام العذاب و الخلود فى النّار، نظيره قوله: «زِدْناهُمْ

عَذاباً فَوْقَ الْعَذابِ».
«مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا» فيه تقديم و تأخير، تقديره مثل اعمال الذين كفروا، كقوله: «الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ» اى احسن خلق كلّ شىء، «وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ» يعنى ترى وجوه الذين كذبوا على اللَّه مسودة، و قيل فيه اضمار اى فيما انزل اللَّه «مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ» ثمّ ابتدأ فقال: «أَعْمالُهُمْ كَرَمادٍ» و قيل المثل زيادة و تقديره: الذين كفروا بربّهم اعمالهم كرماد اشتدّت به الرّيح. و فى قراءة نافع: اشتدّت به الرّياح، «فِي يَوْمٍ عاصِفٍ» وصف اليوم بالمعصوف و هو من صفة الرّيح لانّ الرّيح تكون فيه كما يقال يوم بارد و حارّ لانّ البرد و الحرّ يكونان فيه و كذلك يقال نهاره صائم و ليلة قائم اى هو صائم و قائم فيه، فكذلك يوم عاصف اى ريحه عاصفة، «لا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلى شَيْءٍ» فيه قولان: احدهما هى اعمالهم التي كسبوها من الخيرات كالصدقات و صلة الرّحم و بناء القناطير و ساير ابواب البرّ لانّ الكفر محبط، و الثّاني هى اعمالهم الّتي عملوها للاصنام، و معنى الآية انّ اعمال الكفّار تصير هباء منثورا فتبطل بطلان رماد حصل فى عراء هبّت به الرّياح فبدّدته و مزّقته فصيّرته بحيث لا يرى و لا ينتفع به، «ذلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ» اى ما وصفنا هو الضّلال عن القصد البعيد عن الرّشاد. و قيل ذلك هو الخسران الكبير ضلال اعمالهم و ذهابها.
«أَ لَمْ تَرَ» اى الم تعلم، «أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ» اى قل لكل واحد منهم، و قيل الخطاب للنبى و المراد به غيره. قرأ حمزة و على: «خالق السماوات و الارض» بالاضافة و المعنى فيهما سواء، «بِالْحَقِّ» اى بقوله الحقّ: كن كما قال، «وَ يَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ». و قيل بالحقّ اى لم يخلقهما باطلا و انّما خلقهما لامر عظيم، «إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ» عن الارض، «وَ يَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ» سواكم، و قيل هو خطاب لاهل مكّة اى ان يشأ يمتكم و يخلق غيركم من هو امثل و اطوع له منكم.
«وَ ما ذلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ» ممتنع بل سهل عليه يسير و معنى الآية انّ من قدر على خلق السّماوات و الارض لا يصعب عليه اعادة من كان

حیّا ففنی.
«وَ بَرَزُوا» ای ظهروا من قبورهم فصاروا الی البراز من الارض و البراز الصحراء لظهورها هذا کقوله عزّ و جل: «یومهم بارزون»، «لِلَّهِ» یعنی لدعوة اللَّه ایّاهم من قبورهم، کقوله: «لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ یَوْمَ یَدْعُوکُمْ یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ». برزوا بلفظ ماضی گفت و معنی مستقبل است که این بروز بعد از فناء دنیا خواهد بود بقیامت می‌گوید خلق بزمین محشر بهم آیند و تابع و متبوع بر هم رسند، «فَقالَ الضُّعَفاءُ» جمع ضعیف ای ضعیف الرّأی و التدبیر و هم السّفلة و التّابعون، «لِلَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا» یعنی الّذین طلبوا الکبر و الکبر رفع النّفس فوق القدر و هم الرّؤساء و السّادة المتبوعون، پس از آنك تابع و متبوع اهل ضلالت بعذاب رسیدند، پس روان و کمینان با مهتران و پیش روان خود گویند: «إِنَّا کُنَّا لَکُمْ تَبَعاً» جمع تابع مثل حارس و حرس و راصد و رصد و نافر و نفر، «فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا» ای هل تقدرون ان تدفعوا عنّا شیئا ممّا نحن فیه بصرفه عنّا او بحمله و ان قلّ گویند ما پس روی شما کردیم و فرمان شما بردیم هیچ توانید که امروز ازین عذاب که بر ماست چیزی بگردانید و بکاهید از ما یا خود بردارید؟! آن مستکبران و پیش روان جواب دهند: «لَوْ هَدانَا اللَّهُ لَهَدَیْناکُمْ» ای اخترنا لکم ما اخترناه لانفسنا و کنّا حسبنا انّا راشدون مرشدون و لکن ضللنا فاضللناکم گویند ما شما را آن نمودیم که خود داشتیم و آن فرمودیم که خود کردیم، پنداشتیم که خود راه بریم و شما را راه نمائیم، ندانستیم که خود بی راه بودیم و شما را بی راه کردیم، اگر اللَّه ما را راه صواب نمودی ما نیز راه صواب بشما نمودیمی تا هم ما را از عذاب نجات بودی و هم شما را، آن گه در میان آتش و عذاب با یکدیگر گویند راه ما آنست که صبر کنیم مگر فرج آید که در دنیا هر که صبر کرد فرج دید، پانصد سال در آن عذاب صبر کنند و ایشان را صبر بکار نیاید و سود ندارد، آن گه جزع در گیرند و گویند جزع کنیم مگر بر ما رحمت کنند، پانصد سال جزع همی کنند و کس را بر ایشان رحمت نیاید، آن گه نومید شوند و گویند: «سَواءٌ عَلَیْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا ما لَنا مِنْ مَحِیصٍ» مهرب و معدل عن العذاب و الحیص العدول علی جهة

الفرار، يقال وقع فلان فى حيص بيص اذا وقع فيما لا يقدر ان يتخلص منه.
«وَ قالَ الشَّيْطانُ» يعنى ابليس، «لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ» فرغ من الامر اى من الحساب و دخل اهل الجنّة الجنّة و اهل النّار النّار، چون كار خلق در قيامت بر گزارده آيد و فصل و قضا تمام شود، بهشتيان ببهشت فرو آمده و دوزخيان بآتش رسيده، كافران روى بابليس نهند و او را سرزنش كنند كه تو ما را باين روز بد افكندى كه در دنيا ما را راه كژ نمودى، آن گه ابليس را در ميان آتش منبرى نهند بآن منبر بر شود و ايشان را جواب دهد، گويد يا اهل النّار: «إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ» اى دوزخيان بدانيد كه اللَّه شما را در دنيا وعده‌اى داد كه اين روز رستاخيز و بهشت و دوزخ و ثواب و عقاب بودنى است، آن وعده‌اى بود راست و درست اللَّه وعده خود راست كرد و سزاى هر كس داد، «وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ» و من شما را وعده‌اى دروغ دادم كه رستاخيز و بهشت و دوزخ نخواهد بود و شما را گفتم كه در كفر و معصيت نجاتست، آنچ گفتم باطل بود و آنچ وعده دادم خلاف آن بود، «وَ ما كانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطانٍ» اين سلطان بمعنى ملك است و قهر يعنى ما كان لى عليكم من ملك فاقهر كم على الشّرك، هم چنان كه در سورة الصافات گفت: «وَ ما كانَ لَنا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطانٍ» اى من ملك فنقهر كم على الشّرك، بيرون ازين در همه قرآن سلطان بمعنى حجّتست و برهان.
ابليس گويد مرا بر شما دست رسى و توانى نبود بآنچ شما را فرمودم و بر آن خواندم و نه شما را بقهر و غلبه بر آن داشتم كه مرا خود آن قهر و غلبه و امكان نبود، بيش از آن نيست كه شما را دعوتى كردم و وسوسه‌اى انگيختم و شما دعوت من پاسخ كرديد و باجابت مسارعت نموديد، «إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ» استثناء منقطع اى لكن دعوتكم بالوساوس، «فَاسْتَجَبْتُمْ لِي» اسرعتم اجابتى، «فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنْفُسَكُمْ» اذ تبعتمونى لا بحجّة و برهان و لا تسلّط و غلبة مرا ملامت مكنيد ملامت خود كنيد و گناه سوى خود نهيد كه دعوت من بى حجّتى و برهانى اجابت كرديد بعد از آن كه عداوت من با خود شناخته بوديد، و ربّ

العزّه با شما گفته: «لا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطانُ كَما أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ»، «ما أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ» فاخرجكم من النّار، «وَ ما أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ» فتخرجونى منها، امروز نه من شما را بكار آيم نه شما مرا بكار آييد، نه من شما را فرياد رس و نه شما مرا فرياد رس. جاى ديگر گفت: «فَلا صَرِيخَ لَهُمْ وَ لا هُمْ يُنْقَذُونَ» اى لا مغيث لهم و لا غياث، ايشان را خود فرياد رس نيست در آتش و رستگارى نيست از آتش. جاى ديگر گفت: «وَ هُمْ يَصْطَرِخُونَ فِيها»، فرياد همى‌خوانند و كس ايشان را فرياد نرسد.

... «وَ ما أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ» بكسر الياء قرأه حمزة، و قرأ الباقون بفتح الياء، و وجه الكسر انّ الاصل مصرخينى فذهبت النّون لاجل الاضافة و ادغمت ياء الجماعة فى ياء الاضافة و حرّكت بالكسر لالتقاء السّاكنين و من فتحها ردّ الى حركته التي كانت له و هى اخفّ الحركات، قوله: «إِنِّي كَفَرْتُ بِما أَشْرَكْتُمُونِ » اى باشراككم ايّاى مع اللَّه سبحانه فى الطّاعة، اى جحدت ان اكون شريكا للَّه فيما اشركتمونى فيه من طاعتكم ايّاى فى الدّنيا و تبرّأت من ذلك هذا كقوله: «وَ يَوْمَ الْقِيامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ». و قيل معناه انّى كفرت قبلكم بما اشركتمونى من بعد، فانّ كفر ابليس قبل كفرهم، «إِنَّ الظَّالِمِينَ» اى الكافرين، «لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ» يحتمل انّه من تمام كلام ابليس و يحتمل الاستيناف.

**النوبة الثالثة**

قوله تعالى: «قالَتْ رُسُلُهُمْ أَ فِي اللَّهِ شَكٌّ» كيف يشكّ فى توحيده من لا يتصرّف الّا بتصريفه و تدبيره، بل كيف ييسر جلال قدره الّا من كحله بنور برّه و لطفه. تا سرمه عنايت بميل هدايت در ديده تو نكشد، آيات و روايات قدرت او نبينى و عجايب و بدايع فطرت او نشناسى، تعجّب همى‌كردند رسولان كه خود در آفرينش كسى باشد كه در وحدانيّت و فردانيّت خداوند ذو الجلال بگمان بود، پس از آن آنك كليّات و جزئيات در كون و كائنات همه دليلست و گواه بر يكتايى و بى همتايى او:

مرد بايد كه بوى تاند برد  و رنه عالم پر از نسيم صباست

لکن زهر افعی چون مستولی گردد بر جان بیچاره‌ای هزار خروار تریاق سود نکند، من اسقطته السّوابق لم تنعشه اللّواحق، اوّل نمودن است پس دیدن، اوّل نمایش است پس روش، تا ننماید نه بینی، تا نخواند نروی، خواندنش اینست که: «فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ» آفریدگار زمین و آسمان، کردگار جهان و جهانیان، بی نیاز از طاعت و اعمال بندگان بانعام و افضال خود، نه بسزاء شما، بل بسزاء خود می‌خواند شما را که باز آیید، درگاه ما را لزوم گیرید، چون می‌دانید که جز من خداوند نیست، از من آمرزش خواهید که ما را از گناه آمرزیدن باك نیست، عیب خود عرضه کنید که ما را از معیوب پذیرفتن عار نیست، بجرم رهی را گرفتن انتقام است و ما را با رهی انتقام نیست، باول بر گرفتن و بآخر بیفکندن در علم نقصانست و در علم ما نقصان نیست، کرامت ازین بزرگوارتر نباید، لطف ازین تمامتر نبود، کید دشمن بتو نماید و از وی حذر فرماید گوید: «إِنَّ الشَّيْطانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا» شیطان دشمن شما است او را دشمن دارید، فرمان وی مبرید، دعوت وی را اجابت مکنید: «إِنَّما يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحابِ السَّعِيرِ» او خود خرمن سوخته است ترا سوخته خرمن خواهد تا ترا با خود بدوزخ برد، فرمان وی مبر، فرمان خداوند خود بر، دعوت الله را پاسخ کن، «يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ» که بآن میخواند تا ترا بیامرزد و بنوازد.

جای دیگر گفت: «أُولئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَ الْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَ اللَّهُ يَدْعُوا إِلى دارِ السَّلامِ» همه را می‌خواند لکن تا خود کرا بار دهد و مقبول حضرت بی نیازی که بود، آنها که مقبول حضرت بی نیازی آمدند، علم سعادت و روایت اقبال نخست بر درگاه سینه‌های ایشان نصب کردند و مفاتیح کنوز خیرات و خزائن طاعات در کف کفایت ایشان نهادند و دیواری از عصمت بگرد روزگار ایشان درکشیدند تا صولت دعوت شیطانی راه بساحات دل ایشان نیافت، آن گه جمال بی نهایت: «يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ» بر دل ایشان تجلّی کرد و از یك جانب عنایت شریعت او را مدد داد که: «أَجِيبُوا داعِيَ اللَّهِ»، و از دیگر جانب جلال حقیقت او را نواخت که: «فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي» پس چه

عجب باشد اگر رهی با این عنایت و رعایت مقبول حضرت الهیّت شود.
«وَ ما لَنا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَ قَدْ هَدانا سُبُلَنا» ای و قد رقّانا من حدّ تكلف البرهان الی وجود روح البیان بكثرة ما افاض علینا من جمیل الاحسان و كفانا من مهمّات الشّان. توكل نشان یقینست و مایه ایمان و ثمره توحید و آن را دو درجه است: یكی توكّل عام مكتسبان امّت را، دیگر توكّل خاص راضیان حضرت را، توكّل عام آنست كه از راه اسباب برنخیزی، كسب و تجارت و حراثت كه سنّت شریعتست دست بنداری و آنكه اعتماد بر آن كسب نكنی و روزی از اسباب نبینی، بلكه از مسبّب الاسباب بینی و اعتماد جز بر فضل اللّه نكنی و حركات اسباب و حول و قوّت خود بداشت وی بینی، درین توكّل اسباب در میان دیدن رواست اما با اسباب بماندن خطاست.
پیر طریقت گفت: سبب ندیدن جهلست اما با سبب بماندن شركست، بهشت در میان ندیدن بی شرعی است اما با بهشت بماندن دون همّتی است، از روی شریعت اگر كسی در غاری نشیند كه راه گذر خلق بر وی نبود و آنجا گیاه نبود گوید توكّل می‌كنم این حرامست كه وی در هلاك خویش شده و سنّت حق سبحانه و تعالی در كار اقسام و ارزاق خلق بندانسته.
آورده‌اند كه در بنی اسرائیل زاهدی از شهر بیرون شد، در غاری نشست كه توكّل می‌كنم تا روزی من بمن رسد، یك هفته بر آمد و هیچ رفقی پدید نیامد و بهلاك نزدیك گشت، وحی آمد به پیغامبر روزگار كه آن زاهد را گوی: بعزّت من كه تا با شهر نشوی در میان مردم من ترا روزی ندهم، پس بفرمان حق بشهر باز آمد و رفقها آغاز كرد، از هر جانبی هر كسی تقرّبی میكرد و چیزی می آورد، در دل وی افتاد كه این چه حالست؟ وحی آمد به پیغامبر كه در آن روزگار بود، كه او را بگوی: تو خواستی كه بزهد خویش حكمت ما باطل كنی، ندانستی كه من روزی بنده خویش كه از دست دیگران دهم دوستر از آن دارم كه از قدرت خویش، تو بندگی كن، كار خدایی و روزی گماری بما باز گذار.

و در اخبار موسی کلیم است علیه السلام که او را علّتی پدید آمد، طبیبان گفتند داروی این علّت فلان چیزست، موسی گفت دارو نکنم تا اللّٰه خود عافیت فرستد و شفا دهد، آن علّت بر وی دراز گشت، گفتند ای موسی این دارو مجرّبست اگر بکار داری در آن شفا بود، موسی (علیه السلام) نشنید و دارو نکرد تا از حق جلّ جلاله وحی آمد که بعزّت من که تا تو دارو نخوری من شفا ندهم، موسی دارو بخورد در حال شفا آمد، موسی را چیزی در دل آمد که بار خدایا این چونست؟!
وحی آمد که یا موسی تو چونی مپرس و سنّتی که ما نهاده‌ایم اسرار آن مجوی که کس را باسرار الهیّت ما راه نیست و گفتن چون و چرا روا نیست، اینست بیان درجه اوّل در توکّل که هم اسباب بیند هم مسبّب اما داند که اسباب از مسبّب است و خلق از خالق، همه از یك اصل می‌رود و فاعل یکی بیش نیست و بر دیگری حوالت نیست و بنده تا درین مقامست در تفرقه است که در دایره جمع نیست، چون ازین درجه برگذشت توکّل راضیانست و آن حال صدّیقانست که از مسبّب و اسباب نپردازند همه یکی را بینند و یکی را شناسند، دیگران کار باو سپارند و ایشان خود را باو سپارند، دیگران ازو خواهند و ایشان خود او را خواهند، دیگران بعطا آرام گیرند و ایشان بمعطی آرام گیرند، این توکل چراغی است در دل که اینك منم، ندائیست در گوش که ایدرم نشانیست روشن که با توام.
حسین منصور حلاج، خواص را دید که در بیابان می‌گشت گفت چه میکنی؟ گفت قدم خویش در توکّل درست می‌کنم، گفت: افنیت عمرك فی عمران باطنك فاین الفناء فی التّوحید. و ابو بکر صدیق بیمار بود، او را گفتند طبیب را بیاریم تا ترا علاج کند، گفت طبیب مرا دید و گفت: انّی افعل ما ارید، «وَ لَنَصْبِرَنَّ عَلی ما آذَيْتُمُونا» این دلیلست که صبر کردن بر رنج و احتمال کردن و بدفع آن مشغول نابودن از توکّلست، همانست که جای دیگر گفت:«وَ دَعْ أَذاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» هر که بر رنجها صبر کند و ننالد او را هم مقام متوکّلانست هم مقام صابران و در روش دین داران دو مقام ازین عزیزتر نه‌اند.
ربّ العالمین متوکّلانرا می‌گوید: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» و صابران

را می‌گوید: «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» و کمال شرف و فضیلت صبر را ربّ العزّه در قرآن زیادت از هفتاد جای صبر یاد کرده و هر درجه‌ای که آن نیکوتر و بزرگوارتر با صبر حوالت کرده، درجه‌ای بزرگوارتر از امامت در راه دین نیست و با صبر حوالت کرده که: «وَ جَعَلْنا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنا لَمَّا صَبَرُوا» مزد بی نهایت و ثواب بی شمار با صبر حوالت کرده که: «إِنَّما يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسابٍ» صلوات و رحمت و هدایت کس را بهم جمع نکرد مگر صابران را، گفت: «أُولئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَواتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ رَحْمَةٌ وَ أُولئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ». و در خبرست که صبر گنجیست از گنجهای بهشت و اگر صبر مردی بودی، مردی کریم بودی، و عیسی (عليه السلام) را وحی آمد که ای عیسی نیابی آنچ خواهی تا صبر کنی بر آنچ نخواهی. و رسول (صلي الله عليه وسلم) قومی را دید از انصار، گفت مؤمنانید؟ گفتند آری، گفت نشان ایمان چیست؟ گفتند بر نعمت شکر کنیم و در محنت صبر و بقضاء اللَّه راضی، مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: مؤمنون و ربّ الکعبه.

(3)

23 الي 34

وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ ۖ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ {23}

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ {24}

تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا ۗ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ {25}

وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ {26}

يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ ۖ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ ۚ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ {27}

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ {28}

جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا ۖ وَبِئْسَ الْقَرَارُ {29}

وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ۗ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ {30}

قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ {31}

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ ۖ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ ۖ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهَارَ {32}
وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ ۖ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ {33}
وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ ۚ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ۗ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ {34}

### 3 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ أُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا» و در آرند ایشان را كه بگرويدند، «وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ» و نيكيها كردند، «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ» در بهشتهایی كه زير درختان آن جويها روان باشد، «خالِدِينَ فِيها» جاويدان در آن، «بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» و بخواست او، «تَحِيَّتُهُمْ فِيها سَلامٌ (23)» نواخت ايشان در آن بهشت سلام است.

«أَ لَمْ تَرَ» نبينى، «كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا» كه اللَّه مثل كه زد، چون زد، «كَلِمَةً طَيِّبَةً» سخنى خوش پاك، «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ» چون درختى خوش پاك، «أَصْلُها ثابِتٌ» بيخ آن استوار و محكم، «وَ فَرْعُها فِي السَّماءِ (24)» و شاخ آن در بالا.

«تُؤْتِي أُكُلَها» مى‌دهد بر خويش، «كُلَّ حِينٍ» هر هنگامى، «بِإِذْنِ رَبِّها» بخواست خداوند خويش، «وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثالَ لِلنَّاسِ» و مثلها مى‌زند اللَّه مردمان را، «لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (25)» تا مگر به دريابند.

«وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ» و مثل سخنى ناراست ناپاك، «كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ» چون درختيست ناخوش ناشيرين، «اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ» فرا جنبانيدند و درودند از سرزمين، «ما لَها مِنْ قَرارٍ (26)» آن را در زمين بيخ و آرام نه «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا» استوار مى‌دارد و محكم، اللَّه گرويدگان را، «بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ» بآن سخن راست درست محكم، «فِي الْحَياةِ الدُّنْيا» هم درين جهان، «وَ فِي الْآخِرَةِ» و هم در آن جهان، «وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ» و در گمراهى مى‌دارد اللَّه ناگرويدگان را، «وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ (27)» و آن كند اللَّه كه خود خواهد.

«أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا» نبينى ايشان را كه بدل كردند، «نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْراً» شكر نعمت اللَّه را بناسپاسى، «وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ» و فرود آوردند قوم خويش را، «دارَ الْبَوارِ (28)» در سراى تباهى و زيان و نوميدى.

«جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَها» دوزخ رسند بآن، «وَ بِئْسَ الْقَرارُ (29)» و بد آرامگاه که آنست.
«وَ جَعَلُوا لِلَّهِ أَنْداداً» و خدای را همتایان گفتند، «لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ» تا گم شوند از راه او، «قُلْ تَمَتَّعُوا» گوی هم برین روزگار گذاشت می بینید، «فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ (30)» كه بازگشت شما بآتش است.
«قُلْ لِعِبادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا» گوی بندگان گرویده مرا، «يُقِيمُوا الصَّلاةَ» تا نماز بهنگام بپای دارند، «وَ يُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْناهُمْ سِرًّا وَ عَلانِيَةً» و نفقه كنند از آنچ ايشان را روزى داديم نهان و آشكارا، «مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ» پيش از آنك روزى آيد، «لا بَيْعٌ فِيهِ وَ لا خِلالٌ (21)» كه در آن روز نه باز فروختن بود و نه ميان ايشان دوستى.
«اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ» اللَّه آن كس است كه بيافريد هفت آسمان و هفت زمين، «وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً» و فرو فرستاد از آسمان آبى، «فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ» تا بيرون آورد بآن آب همه ميوه‌ها، «رِزْقاً لَكُمْ» روزى شما را، «وَ سَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ» و روان كرد شما را كشتيها، «لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ» تا مى‌رود در دريا بفرمان او، «وَ سَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهارَ (32)» و جويهاى آب روان كرد شما را.
«وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَيْنِ» و روان كرد و تابان شما را آفتاب و ماه رنجور پيوسته رو، «وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ (33)» و روان كرد شما را شبانروز.
«وَ آتاكُمْ مِنْ كُلِّ ما سَأَلْتُمُوهُ» و داد شما را از هر چه خواستيد ازو، «وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوها» و اگر در ايستيد كه نعمتهاى اللَّه شماريد نتوانيد و در نيابيد، «إِنَّ الْإِنْسانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ (34)» اين آدمى ستمكاريست نهمار ناسپاس.

# النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ أُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ» هذه حكاية حال المؤمنين بعد قضاء الامر، آيت پيش وصف الحال كافران و بيگانگانست و مآل و مستقرّ ايشان و اين آيت حكايت حال مؤمنانست و سرانجام كار ايشان مى‌گويد پس از آنك كار شمار برگزاردند و مرگ

را گشتند هر کس را سزای خویش دهند و بمستقرّ خود فرود آرند، دشمنان را بدوزخ و دوستان را ببهشت، آن گه بهشت را صفت کرد گفت: «تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ».
روی ابو هريرة قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم): انهار الجنّة تخرج من تحت تلال او من تحت جبال المسك و لو قيل لاهل الجنّة انّكم ماكثون فى الجنّة عدد كلّ حصاة فى الدّنيا سنة لحزنوا و قالوا انّا لا بدّ خارجون و لكن جعلهم اللَّه للابد و لم يجعل لهم امدا.
و عن ابى هريرة قال قال النبى (صلي الله عليه وسلم): يؤتى بالموت يوم القيامة فيوقف على الصراط فيقال يا اهل الجنّة فيطلعون خائفين وجلين ان يخرجوا من مكانهم الّذى هم فيه فيقال: يا اهل الجنّة هل تعرفون هذا؟ فيقولون: نعم ربّنا هذا الموت، ثمّ يقال يا اهل النّار فيطلعون فرحين مستبشرين بان يخرجوا من مكانهم الّذى هم فيه، فيقال لهم هل تعرفون هذا؟ فيقولون نعم ربّنا هذا الموت فيأمر به فيذبح على الصّراط و يقال للفريقين جميعا خلود فيما تجدون لا موت فيه ابدا، فذلك قوله عزّ و جل: «خالِدِينَ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» اى بامر ربّهم و بفضل ربّهم. اذن اينجا امرست و اطلاق و اين رده معتزليان و قدريان است كه ايشان معنى اذن علم مى‌گويند از بيم آن كه در آن آيت كه: «وَ ما كانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» خلاف معتقد ايشان بر ايشان لازم آيد اگر بر اطلاق حمل كنند، و اگر چنانست كه ايشان مى‌گويند كه اذن بمعنى علم است درين آيت كه: «خالِدِينَ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ» پس كسى ديگر ايشان را در بهشت مى‌آرد نه اللَّه و نه بفرمان اللَّه و اين كفر صريحست «تَحِيَّتُهُمْ فِيها سَلامٌ» يسلّم بعضهم على بعض و يسلّم عليهم الملائكة و يسلّم عليهم الجبّار جلّ جلاله، قال اللَّه تعالى: «تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلامٌ».
«أَ لَمْ تَرَ» اى الم تعلم و العلم معلّق بمكان الاستفهام يعنى تنبّه لهذا المثل و الكلمة الطيّبة هى لا اله الا اللَّه محمّد رسول اللَّه، و قيل هى القرآن و قيل جميع افعال المؤمن و طاعاته، و المراد بالطيّب ان يكون من الاخلاص. قال ابن عباس: «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ» هى شجرة فى الجنة و الجمهور على انّها النخلة.

روى عن ابن عمر: انّ النّبي (صلي الله عليه وسلم) ذات يوم قال لاصحابه انبئونى بشجرة تشبه المسلم لا يتحات ورقها تؤتى اكلها كلّ حين باذن ربّها، فوقع فى قلبى انّها النخلة، فقال النبى (صلي الله عليه وسلم) هى النّخلة، فقلت لابى لقد كان وقع فى قلبى انّها النخلة، قال فما منعك ان تكون قلته لان تكن قلته احبّ الىّ من كذا و كذا فقلت: كنت فى القوم و ابو بكر فلم تقولا شيئا فكرهت ان اقول.
و قال ابو العالية: اتى انس بن مالك بطبق من رطب فقال لى كل فانّ هذه الشجرة الّتى قال اللّٰه سبحانه فى كتابه: «أَ لَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ»
ثمّ قال انس اتى رسول اللّٰه (صلي الله عليه وسلم) بقناع عليه بسر فقرأ هذه الآية و قوله: «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ» اى طيبة الثمرة فترك ذكر الثّمرة لدلالة الكلام عليها، «أَصْلُها» اى اصل هذه الشجرة، «ثابِتٌ» فى الارض «وَ فَرْعُها» اعلاها و افنانها، «فِي السَّماءِ» اى عال نحو السّماء، كذلك الايمان و القرآن ثابت راسخ فى قلب المؤمن بالمعرفة و التصديق و الاخلاص و قراءته و تسبيحه و طاعته عالية مرتفعة الى السّماء ليس لها حجاب حتّى تنتهى الى اللّٰه عزّ و جلّ لقوله تعالى: «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ» الآية..
و عن انس قال قال رسول اللّٰه (صلي الله عليه وسلم): انّ مثل هذا الدّين كمثل شجرة نابتة الايمان اصلها و الزّكاة فرعها و الصّيام عروقها و التأخّي فى اللّٰه نباتها و حسن الخلق ورقها و الكفّ عن محارم اللّٰه ثمرتها فكما لا تكمل هذه الشجرة الّا بثمرة طيّبة لا يكمل الايمان الّا بالكفّ عن محارم اللّٰه.
و عن مقاتل بن حيّان عن الضحاك عن ابن عباس قال قال رسول اللّٰه (صلي الله عليه وسلم): انّ للّٰه عزّ و جلّ عمودا من نور اسفله تحت الارض السّابعة و رأسه تحت العرش فاذا قال العبد اشهد ان لا اله الا اللّٰه و انّ محمّدا عبده و رسوله، اهتزّ ذلك العمود، فيقول اللّٰه عزّ و جل اسكن فيقول كيف اسكن و لم تغفر لقائلها، فقال النّبي (صلي الله عليه وسلم) اكثروا من هزوز العمود.
ربّ العالمين در اين آيت مثل زد كلمه شهادت را و ايمان و طاعات

بنده را.
گفت مثل مؤمن در كلمه شهادت كه بر زبان دارد و ايمان و تصديق كه در ميان جان دارد و پذيرفتن احكام شريعت و اتّباع سنّت كه بدست دارد، راست مثل درخت خرماست كه بيخ بر جاى دارد استوار و شاخ بر هوا دارد باز، همچنين بنده مؤمن ايمان و معرفت در دل وى ثابت گشته و راسخ شده بتصديق و اخلاص و شهادت زبان و خواندن قرآن و اعمال اركان از وى مى‌شود بى حجاب بر آسمان.
آن گه گفت: «تُؤْتِي أُكُلَها» اى تخرج ثمرها، «كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّها» اى كلّ سنة لانّ التمر يكون فى السنة مرّة. و قيل ستّة اشهر لانّ التّمر يبقى عليها ستّة اشهر. و قيل شهرين و هما مدة الصرام الى وقت ظهور الطّلع. و قيل كلّ ساعة ليلا و نهارا شتاء و صيفا تؤكل فى جميع الاوقات كذلك المؤمن لا يخلو من الخير فى الاوقات كلّها و يرتفع فى كلّ يوم و ليلة الى اللَّه عمل صالح. گفته‌اند كه تشبيه مؤمن بدرخت خرما از آن كرد كه هيچ درخت از روى معنى شبه آدمى ندارد مگر درخت خرما، نبينى هر درختى كه سر آن بر گيرند ديگر بار از اصل خود شاخ زند مگر درخت خرما كه چون وى برگيرند خشك شود، صفت آدمى همين است تا سر بر جاست همه تن برجاست چون سر نماند تن نيز نماند. ديگر وجه آنست كه هر درختى بى لقاح بار دهد و درخت خرما بى لقاح بار ندهد.
مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «خير المال سكة مأبورة او مهرة مأمورة»، حال آدمى همينست. سديگر وجه آنست كه درخت خرما از فضله تربت آدم (عليه السلام) آفريده‌اند. مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: اكرموا عمّتكم، فقيل يا رسول اللَّه و من عمّتنا قال النّخلة و ذلك انّ اللَّه تعالى لمّا خلق آدم فضلت من طينه فضلة فخلق منها النخلة، «وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثالَ لِلنَّاسِ» فانّها اتمّ للبيان و اوضح للبرهان.
«وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ» يعنى الكفر، و قيل كلمة الشرك لقوله: «كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ». و قيل كلّ كلمة نهى اللَّه عنها فهى خبيثة، «كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ».
روى عن النبى (صلي الله عليه وسلم) انّه قال انّها الحنظل.

قال ابن عباس هذه شجرة لم يخلقها اللَّه و هو مثل و معنى خبيثة كريهة المطعم مرّة المذاق ينفر عنها الطّباع، «اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ» اى استوصلت جثّته و قلعت بتمامها لانّ عروقها قريبة من الظاهر لا تثبت زمانا بخلاف النخلة و كثير من ساير الاشجار كذلك الكافر ليس لقوله و لا لعمله اصل يستقر على الارض و لا فرع يصعد الى السّماء.
روى عن ابى هريرة انّه قال: ذكرت الكمأة عند رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) فقال رجل انّى لا رآها الشجرة، «اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ» و اللَّه مالها من فرع و لا اصل، فقال (صلي الله عليه وسلم): لا تقل ذلك انّها من المنّ و ماءها شفاء العين و العجوة من الجنّة و هى شفاء من السم.
و روى ابو موسى الاشعرى عن النبى (صلي الله عليه وسلم) انّه قال مثل المؤمن الّذى يقرأ القرآن مثل الا ترجّة ريحها طيّب و طعمها طيّب و مثل المؤمن الّذى لا يقرأ القرآن مثل التمرة طعمها طيّب و لا ريح لها، و مثل الفاجر الّذى يقرأ القرآن مثل الرّيحانة طعمها مرّ و ريحها طيّب و مثل الفاجر الّذى لا يقرأ القرآن مثل الحنظلة طعمها مرّ و لا ريح لها.
«يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا» ثبّت اللَّه المؤمن بشهادة الحق على الدين الحقّ فلم يبطل ايمانه ذنب ما لم يفسد ثباته عليه، جحد او شكّ تثبيت آنست كه مؤمن را بر كلمه شهادت بر زبان و ايمان و تصديق در دل مى‌دارد تا اگر از وى گناهى رود آن گناه ايمان وى باطل نگرداند مگر كه از وى جحود آيد در توحيد يا شك آرد در ايمان و تصديق و نفع آن در دنيا و آخرت بوى مى‌رسد، در دنيا خون و مال وى معصوم و در آخرت بهشت باقى و سعادت جاويدى، «بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ» اين با بايمان متصلست، اى آمنوا بهذا القول الثّابت الدّائم النّفع فى الدّنيا و فى الآخرة و هو قول: لا اله الا اللَّه محمد رسول اللَّه. جمهور مفسران بر آن‌اند كه اين آيت در سؤال قبر فرو آمد، آن ساعت كه بنده را در خاك نهند و فريشتگان از وى سؤال كنند كه: من ربّك و ما دينك و من نبيّك؟ فاذا قال العبد: اللَّه ربّى و محمد نبيّى و الاسلام دينى فقد ثبّته اللَّه عزّ و جلّ بالقول الثّابت فى الآخرة، لانّ هذا بعد وفاته و يثبت به فى الدّنيا لانّه لا

يلقّنه فى الآخرة الّا ان يكون عقده فى الدنيا. و قال مقاتل انّ المؤمن اذا مات بعث الله اليه ملكا يقال له دومان فيدخل قبره فيقول له: يأتيك الان ملكان اسودان فيسالانك من ربّك و من نبيّك و ما دينك فاجبهما بما كنت عليه فى حياتك، ثمّ يخرج، فيدخل الملكان و هما منكر و نكير اسودان ازرقان فظان غليظان اعينهما كالبرق الخاطف و اصواتهما كالرّعد القاصف، معهما مرزبة فيقعدانه و يسألانه و لا يشعران بدخول دومان فيقول ربّى الله و نبيّى محمد و دينى الاسلام، فيقولان له عشت سعيدا و متّ شهيدا، ثمّ يقولان: اللّهم ارضه كما ارضاك و يفتح له فى قبره باب من الجنّة يأتيه منها التّحف، فاذا انصرفا عنه قالا له: نم نومة العروس، فهذا هو التثبيت، «وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ» يعنى لا يلقّنهم و ذلك انّ الكافر اذا دخل عليه الملكان، قالا له من ربّك و ما دينك و من نبيّك؟ قال لا ادرى، قالا له لا دريت و لا كنت عشت عصيّا و مت شقيّا، ثمّ يقولان له نم نومة المنهوس و يفتح فى قبره باب من جهنّم و يضربانه ضربة بتلك المرزبة فيشهق شهقة يسمعها كلّ حيوان الا الثّقلين و يلعنه كلّ من يسمع صوته فذلك قوله: «وَ يَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ».
و عن البراء بن عازب انّ رسول الله (صلي الله عليه وسلم) ذكر قصّة روح المؤمن قال: فيعاد روحه فى جسده و يأتيه ملكان فيجلسانه فى قبره فيقولان: من ربّك و ما دينك و من نبيّك و هى آخر فتنة تعرض على المؤمن فيثبته الله تعالى فيقول: ربّى الله و دينى الاسلام و نبيّى محمد، فينادى مناد من السماء ان صدق عبدى.
فذلك قوله: «يُثَبِّتُ اللَّهُ... الآية» و عن ابى سعيد الخدرى قال: كنّا مع رسول الله (صلي الله عليه وسلم) فى جنازة فقال: يا ايّها النّاس انّ هذه الامّة تبتلى فى قبورها فاذا الانسان دفن و تفرّق عنه اصحابه جاءه ملك بيده مطراق فاقعده، فقال ما تقول فى هذا الرّجل فان كان مؤمنا، قال اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له و اشهد انّ محمّدا عبده و رسوله، فيقول له صدقت فيفتح له باب الى النّار فيقال له هذا منزلك كان لو كفرت بربّك، فامّا اذ آمنت به فانّ الله ابدلك به هذا: ثمّ يفتح له باب الى الجنّة، فيريد ان ينهض له، فيقال له اسكن، ثمّ يفسح له فى قبره. و امّا الكافر او المنافق فيقال له ما تقول فى هذا الرّجل فيقول لا ادرى،

فيقال له لا دريت و لا اهتديت، ثمّ يفتح له باب الى الجنّة فيقال له هذا منزلك لو آمنت بربك، فامّا اذا كفرت فانّ الله ابدلك به هذا: ثمّ يفتح له باب الى النّار، ثمّ يقمعه الملك بالمطراق قمعة يسمعه خلق الله كلّهم الا الثّقلين.
قال بعض اصحابه يا رسول الله ما من احد يقوم على رأسه ملك بيده مطراق الّا هيل عند ذلك؟ فقال رسول الله (صلي الله عليه وسلم): «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ فِي الْآخِرَةِ».
و فى رواية اخرى عن جابر قال قال رسول الله (صلي الله عليه وسلم): اذا وضع المؤمن فى قبره اتاه ملكان فانتهزاه. فقال يهبّ كما يهبّ النّائم، قال فيقال له: من ربّك؟
فيقول: الله ربّى و الاسلام دينى و محمّد نبيّى، قال فينادى مناد ان صدقت فافرشوه من الجنّة و البسوه من الجنّة فيقول: دعونى اخبر اهلى فيقال له اسكن.
و عن سعيد بن المسيب عن عائشة امّ المؤمنين رضى الله عنها انّها قالت يا رسول الله انّى منذ حدّثتنى بصوت منكر و نكير و ضغطة القبر ليس ينفعنى شىء، قال يا عائشة انّ صوت منكر و نكير فى سماع المؤمن كالاثمد فى العين و انّ ضغطة القبر على المؤمن كالام الشّفيقة يشكو اليها ابنها الصّداع فيقوم اليه فتغمز رأسه غمزا رقيقا و لكن يا عائشة ويل للشّاكين فى الله كيف يضغطون فى قبورهم كضغطة البيضة على الصّخرة.
و عن البراء بن عازب قال: خرجنا مع رسول الله (صلي الله عليه وسلم) فى جنازة رجل من الانصار فانتهينا الى القبر و لمّا يلحد. فجلس و جلسنا حوله كانّ على اكتافنا فلق الصّخر و على رؤسنا الطير فارم قليلا و الارمام السّكوت فلمّا رفع رأسه قال: انّ المؤمن اذا كان فى قبل من الآخرة و دبر من الدّنيا و حضره الموت نزلت عليه ملائكة من السّماء معهم كفن من الجنّة و حنوط من الجنّة فيجلسون منه مدّ بصره و جاء ملك الموت فجلس عند رأسه فقال: اخرجى ايّتها النّفس المطمئنة اخرجى الى رحمة الله و رضوانه فيسلّ نفسه كما تنزل القطرة من السّماء فاذا خرجت نفسه صلّى عليه كلّ شىء بين السماء و الارض الّا

الثّقلين، ثمّ يصعد به الى السّماء فيفتح له السّماء الدنيا و يشيّعه مقرّبوها الى السّماء الثانية و الثّالثة و الرّابعة و الخامسة و السّادسة و السابعة الى العرش مقرّبوا كل سماء فاذا انتهى الى العرش كتب كتابه فى عليين، فيقول اللّٰه عزّ و جل ردّوا عبدى الى مضجعه فانّى وعدتهم انّى منها خلقتهم و فيها اعيدهم و منها اخرجهم تارة اخرى، فيرد الى مضجعه فيأتيه منكر و نكير يثير ان الارض بانيابهما و يلحفان الارض باشفار هما فيجلسانه، ثمّ يقولان له: يا هذا من ربّك؟ فيقول: ربّى اللّٰه، فيقولان: صدقت، ثمّ يقولان له: ما دينك؟ فيقول الاسلام، فيقولان: صدقت، ثمّ يقولان. من نبيّك؟

فيقول: محمّد قال يقولان: صدقت، ثمّ يفسح له فى قبره مدّ بصره و يأتيه حسن الوجه طيّب الرّيح حسن الثّياب، فيقول جزاك اللّٰه خيرا ان كنت سريعا فى طاعة اللّٰه بطيئا عن معصية اللّٰه فيقول و انت فجزاك اللّٰه خيرا، و من انت قال انا عملك الصّالح، ثمّ يفتح له باب الى الجنّة فينظر الى مقعده و منزلته فيها حتّى تقوم السّاعة. و انّ الكافر اذا كان فى قبل من الآخرة و دبر من الدّنيا و حضره الموت نزلت ملائكة من السّماء معهم كفن من نار و حنوط من نار فيجلسون منه مدّ بصره و جاء ملك الموت فجلس عند رأسه، ثمّ قال اخرجى ايّتها النّفس الخبيثة اخرجى الى غضب اللّٰه و سخطه فيتفرّق روحه فى جسده كراهية ان تخرج لما ترى و تعاين فيستخرجها كما يستخرج السّفود من الصّوف المبلول فاذا خرجت نفسه لعنه كلّ شىء بين السّماء و الارض الّا الثقلين، ثمّ يصعد به الى السّماء الدّنيا فتغلق دونه فيقول الرب عزّ و جلّ ردّوا عبدى الى مضجعه فانّى وعدتهم انّى منها خلقتهم و فيها اعيدهم و منها اخرجهم تارة اخرى، فيردّ الى مضجعه فيأتيه منكر و نكير يثيران الارض بانيابهما و يلحفان الارض باشفارهما اصواتهما كالرّعد القاصف و ابصارهما كالبرق الخاطف فيجلسانه، ثمّ يقولان يا هذا من ربّك؟ فيقول: لا ادرى، فينادى من جانب القبران لا دريت فيضربانه بمرزبة من حديد لو اجتمع عليها ما بين الخافقين لم يقلّوها فيشعل فيه قبره نارا و يضيق عليه قبره حتّى تختلف اضلاعه و يأتيه قبيح الوجه قبيح الثّباب منتن الرّيح فيقول جزاك اللّٰه شرّا فو اللّٰه ان كنت لبطيئا عن طاعة اللّٰه سريعا

الى معصية الله، فيقول: و انت فجزاك الله شرّا، من انت؟ فيقول: انا عملك الخبيث، ثمّ يفتح له باب الى النّار فينظر الى مقعده فيها حتّى تقوم السّاعة.
قال الله تعالى: «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا» بلا اله الا الله «وَ فِي الْآخِرَةِ» يعنى القبر بلا اله الا الله اذا سئل عنها، «وَ يُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ» عنها فلا يقولونها اذا سئلوا عنها، «وَ يَفْعَلُ اللَّهُ ما يَشاءُ» و قيل يفعل الله ما يشاء لا اعتراض عليه فى تثبيت المؤمنين و اضلال الظالمين.
«أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْراً» هم صناديد قريش و ظلمتهم قطع الله دابرهم يوم بدر. و قيل هو عام فى جميع المشركين و نعمة الله محمّد (صلي الله عليه وسلم) بعثة الله نعمة عليهم فكفروا و غيروا. قال الزّجاج هم اهل مكّة اسكنهم الله حرمه و آتاهم نعمه و آمنهم من الخوف و جعلهم قوام بيته فبدّلوا ذلك كفرا، «بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ» اى بدّلوا شكر نعمة الله كفرا كقوله: «وَ تَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ» يعنى شكر رزقكم. قال ابن عباس هم متنصّرة العرب جبلة بن ايهم و اصحابه، «وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ» الّذين اتّبعوهم، «دارَ الْبَوارِ» هى جهنم و البوار الهلاك و الاستيصال و البور الهلكى: رجل بور و رجال بور و امرأة بور و نساء بور. و عن على (عليه السلام) دار البوار بدر.
«جَهَنَّمَ» بدل من دار البوار و جهنم لا يتصرّف لانّها مؤنثة و هى معرفة، «يَصْلَوْنَها» اى يدخلونها و يقاسون حرّها، «وَ بِئْسَ الْقَرارُ» اى و بئس المستقرّ جهنم.
«وَ جَعَلُوا لِلَّهِ أَنْداداً» اى سمّوا اصنامهم امثالا و نظراء لله، «لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ» بضم يا، قراءت كوفيانست و باين قراءت لام لام كى است يعنى كى يضلّوا النّاس عن سبيل الله، و بفتح يا، قراءت باقى است و باين قراءت لام لام عاقبتست اى كانت عاقبة اتّخاذهم، الانداد: الضلال عن الصّواب، «قُلْ تَمَتَّعُوا» اين امر تهديد و وعيد است اى استمتعوا من الحياة الدّنيا بشهواتكم و بعبادة الاوثان فانّها سريعة الزّوال عنكم و «مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ».
«قُلْ لِعِبادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا» خصهم الله بالاضافة اليه تشريفا لهم، «يُقِيمُوا

الصَّلاةَ» المفروضة و اقامتها ادامتها بشروطها، «وَ يُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْناهُمْ» الزّكاة الواجبة و سائر ابواب البرّ و جزم يقيموا و ينفقوا على جواب الامر و المعنى مرهم بالصّلاة يقيموها و بالزّكاة ينفقوها، «سِرًّا وَ عَلانِيَةً» مصدران وقعا موقع الحال اى مسرّين و معلنين. و قيل سرّا ما يتطوّع به مخافة الرّياء و علانية اى ما يجب عليه لئلّا يتّهم و ليقتدى به غيره. و قيل السر، الصدقات و العلانية النفقات، «مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لا بَيْعٌ فِيهِ» اى لا فدية للكفّار، «وَ لا خِلالٌ» اى لا مخالة، يقال خاللت فلانا خلالا و مخالّة، و الاسم الخلّة و هى الصّداقة. و قيل الخلال جمع خلّة كقلة و قلال اى لا شفاعة للكفار لانّ الخليل يشفع للخليل. قراءة مكى و بصرى لابيع فيه و لا خلال بالنّصب على النّفى بلا، ثمّ وحد نفسه و عدّ نعمه على خلقه.
فقال عزّ من قائل: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ» اى من السّحاب، و قيل من جانب السّماء، و قيل من السّماء التي فيها الملائكة ينزل الى السّحاب، ثمّ ينزل من السّحاب الى الارض، «السَّماءِ» اى مطرا، «فَأَخْرَجَ بِهِ» اى بالمطر، «مِنَ الثَّمَراتِ» حمل الاشجار و غيره، «رِزْقاً لَكُمْ» معاشا و غذاء،و انتصاب رزقا على المصدر الّذى هو فى المعنى مفعول له، «وَ سَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ» اى ذلّل لكم ركوب السّفن، «لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَ سَخَّرَ لَكُمُ الْأَنْهارَ» تجرى فيها المياه. و قيل تسخير هذه الاشياء تعليمه كيفيّة اتّخاذها.
«وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ دائِبَيْنِ» قال ابن عباس دؤبهما فى طاعة اللَّه اى مقيمين على طاعة اللَّه سبحانه فى الجرى لا يفتران: سئل عبد اللَّه بن انس بن مالك عن الشّمس و القمر و النجوم من اىّ شىء خلقوا، قال حدّثنى ابى عن رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم): انّهم خلقوا من نور العرش.
و عن ابى امامة قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم): و كلّ بالشّمس سبعة املاك يرمونها بالثلج و لو لا ذلك ما اصابت شيئا الّا احرقته.
و عن جابر قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم): لا تسبّوا الليل و النّهار و لا الشمس و القمر و لا الرّياح فانّها رحمة لقوم و عذاب

الآخرين، «وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ» لتسكنوا فيه، «وَ النَّهارَ» يعنى لتبتغوا من فضله. و قيل هيّاهما لمعاشكم و يختلفان عليكم لمنافعكم فلو كان الوقت كلّه ليلا او كلّه نهارا ما كان على الارض نبات و لا حيوان كما هو كذلك حيث لا تفارقه الشّمس و حيث لا تطلع عليه الشّمس و معنى لكم فى هذه الآية لاجلكم ليس انّها مسخرة لنا هى مسخرة للّه سبحانه لاجلنا.
«وَ آتاكُمْ مِنْ كُلِّ ما سَأَلْتُمُوهُ» قراءت عامّه كل ما سألتموه باضافتست مگر يعقوب كه وى كل بتنوين خواند و باين قراءت ما نفى است و معنى آنست كه داد شما را همه چيز كه آفريد، آن گه گفت: «ما سَأَلْتُمُوهُ» آن داد شما را كه هرگز نخواستيد ازو كه آن آفرين ما را، و بر قراءت عامّه معنى آنست كه و آتاكم من كلّ الّذى سألتموه شيئا فحذف المفعول الثانى اكتفاء بدلالت الكلام على التّبعيض كقوله: «وَ أُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» يعنى اوتيت من كلّ شىء فى زمانها شيئا و قيل هو على التّكثير نحو قولك فلان يعلم كلّ شىء و انت تعنى بعضه و نظيره فتحنا عليهم ابواب كلّ شىء، «وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوها» اى ان تريدوا عدّها لا تطيقوا عدّها لكثرتها، و قيل لا تحصوها اى لا تطيقوا ذكرها و القيام بشكرها لا بالجنان و لا بالبنان و لا باللّسان، «إِنَّ الْإِنْسانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» اى كثير الظلم و الكفر، و لفظ الانسان جنس قصد به الكافر ها هنا خاصة كما قال عزّ و جلّ: «وَ الْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ»
فالانسان غير المؤمن ظلوم كفّار.

## النوبة الثالثة

قوله تعالى: «وَ أُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا» معنى آنست كه مؤمنان و دوستان را فردا به بهشت فرود آرند در آن سراى پيروزى و نعيم باقى و ملك جاودانى، امّا ظاهر لفظ ادخل آنست كه اين حكم راندند روز اوّل در عهد ازل و مؤمنان را آن روز ببهشت فرو آوردند كه اين حكم راندند، نه خواستى تو است كه مى‌دروا كند، كرده ازليست كه مى آشكار كند، نه امروزشان مى‌نوازد كه در ازلشان نواخته است و اين كار پرداخته،

عابد همه نظاره ابد كند، بيم وى از آن بود كه تا فردا با من چه كنند، عارف همه نظاره ازل كند، سوزش همه آن بود كه در ازل با من چه كرده‌اند، او كه در ابد نگرد همه ركوع و سجود بيند، او كه در ازل نگرد همه وجد و وجود بيند، از ديدار خود غايب بود، نه خود را بيند نه از خود، بلكه همه حق را بيند و حق را داند، او كه به ابد نگرد هر چه بدو دهند قبول كند و بآن قانع شود، و او كه بازل نگرد نه هيچيز قبول كند نه بهيچ خلعت قانع شود، اگر هر چه در كونين خلعتست او را بآن بيارايند هر لحظتى كه بر آيد برهنه‌تر بود، و اگر كلّ كون مائده‌اى سازند و پيش دل وى نهند وى را از آن نزل چاشنى نيايد. هر دو كون لقمه‌اى ساختند و در حوصله پر درد بو يزيد نهادند هنوز روى سيرى نمى‌ديد، فرياد همى‌داشت كه من گرفتار عيانم بخبر قناعت چون كنم من كه نقد را جويانم باميد كفايت چون كنم!!

بى تو اى آرام جانم چون نباشى در كنارم
زندگانى چون كنم شادمانى چون كنم

«وَ أُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ جَنَّاتٍ» ايشان را فرو آرند فردا در آن بهشتها، نه يك بهشت است كه هشت بهشتست، نه هشت درجه است كه صد درجه است. مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «انّ فى الجنّة مائة درجة اعدّها اللَّه للمجاهدين فى سبيله».

مردمى بايد كه در راه خداى جهاد كند، هم با نفس خويش بقهر، هم با ديو بصبر، هم با دشمن بتيغ، تا اين درجه‌ها را گذاره كند و بفردوس رسد: فانّه وسط الجنّة و اعلا الجنة و فوقه عرش الرّحمن، و آن گه بدان خرسند نشود تا در كرامت تحيّت بيفزايند كه: «تَحِيَّتُهُمْ فِيها سَلامٌ» فقوم يحييهم الملك و قوم يحييهم الملك قومى را تحيّت و سلام ملك، قومى را تحيّت و سلام ملك، سلام ملك اهل طاعت و خدمت را، مى‌گويد جلّ جلاله: «وَ الْمَلائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بابٍ سَلامٌ عَلَيْكُمْ» سلام ملك اصل صفوت و قربت را، يقول تعالى: «سَلامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ» معنى سلام آزاديست و رستگارى، مى‌گويد آزاد گشتيد از احتراق، رستيد از فراق، اينجا نه عتابست نه حجاب، هان كه وقت

سماعست و دیدار و شراب.
پیر طریقت گفت: ای جوانمرد، بس منال که بس نماند تا آنچ خبرست عیان شود، خورشید وصال از مشرق یافت تابان شود، همه آرزوها نقد شود و زیادت بی کران شود، قصه آب و گل نهان شود و دوست ازلی عیان شود، دیده و دل و جان هر سه باو نگران شود:

| چه باشد گر خوری یك سال تیمار | چو بینی دوست را یك روز دیدار |
|---|---|

«أَ لَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ» سخن پاك و گفت راست که از دهن مؤمن بیرون آید همچون آن درخت پاکست که میوه پاك بیرون دهد، درخت پاك بر تربت نیکو بر آب خوش جز میوه شیرین بیرون ندهد، آنست که گفت: «وَ الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَباتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ» تربت پاك نفس بنده مؤمنست، درخت پاك درخت معرفتست، آب خوش آب ندامتست، میوه شیرین کلمه توحید است، چنانك درخت بیخ بزمین فرو برد هم چنان معرفت و ایمان در دل مؤمن بیخ فرو برد، چنانك شاخ بر هوا میوه آرد این درخت معرفت توحید بر زبان و عمل در ارکان آرد، هر دو بالا گیرد، اینست که ربّ العزّه گفت: «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ»، قوام درخت بسه چیز است: بیخی بر زمین فرو برده، اصلی بر جای ایستاده، شاخی بهوا بر شده. و درخت معرفت را این سه چیز بر کمالست: تصدیق بالجنان و عمل بالارکان و قول باللّسان.
قال النبی (صلي الله عليه وسلم): «الایمان معرفة بالقلب و اقرار باللّسان و عمل بالابدان».
پیر طریقت گفت: الهی آب عنایت تو بسنگ رسید، سنگ بار گرفت، سنگ درخت رویانید، درخت میوه و بار گرفت، درختی که بارش همه شادی طعمش همه انس، بویش همه آزادی، درختی که بیخ آن در زمین وفا، شاخ آن بر هواء رضا، میوه آن معرفت و صفا، حاصل آن دیدار و لقا «تُؤْتِي أُكُلَها كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّها» بقول ابن عباس آن درخت که ربّ العزّه ایمان مؤمنان مثل بدان زد، درختیست در بهشت که میوه

آن هرگز بريده نگردد و بسر نيايد: «لا مَقْطُوعَةٍ وَ لا مَمْنُوعَةٍ»، كذلك لطائف قلوب العارفين من ثمرات شجرة الايمان لا مقطوعة و لا ممنوعة، و قلوب اهل الحقايق عنها لا مصروفة و لا محجوبة و هى لها فى كلّ وقت و نفس مبذولة غير محجوبة.
آن گه كفر كافر را نيز مثل زد گفت: «وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ».
كلمه خبيثه همچون شجره خبيثه است، اين شجره خبيثه ميگويند شجره شهواتست، زمين آن نفس امّاره، آب آن امل، اوراق آن كسل، ميوه آن معصيت، غايت آن دوزخ. نهاد كافر شوره زمينست، از شوره زمين هرگز درخت خوش نرويد اگر چه باران خوش بر آن بارد، باران هر چند پاكست و خوش امّا تا بر كدام موضع آيد، چون بر صدف آيد جوهر رويد، چون بر مزبله آيد كرم رويد، پس كار زمين دارد و تخم، نه آب و باران، همانست كه آنجا گفت: «صِنْوانٌ وَ غَيْرُ صِنْوانٍ يُسْقى بِماءٍ واحِدٍ وَ نُفَضِّلُ بَعْضَها عَلى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ».
دو بنده را مثل زد: يكى آشنا، يكى بيگانه. گفتا مثل ايشان چون دو درختست: يكى شيرين، يكى تلخ. تلخ هم از آن آب خورد كه شيرين خورد، تلخ را جرمى نبود كه تلخ آمد، شيرين را هنرى نبود كه شيرين آمد. لكن اين تخم بر سبيل شايستگى افكندند و آن تخم بر سبيل ناشايستگى، پس كار نه بآنست كه از كسى كسل آيد و از كسى عمل، كار آن دارد كه تا شايسته كه آمد در ازل، تلخ را چه سود كش آب خوش در جوارست و خار را چه حاصل از آن كش بوى گل در كنارست.
«يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ فِي الْآخِرَةِ» تثبيت عارف آنست كه وى را در دنيا زندگانى باستقامت دهد، زندگانى كه دامن وى پاك دارد و چشم وى بيدار و راه وى راست و مركب وى نيز تا بدر مرگ، آن گه زندگانى حقيقت آغاز كند، بحياة طيّبة رسد، از سايه انسانيّت و صفت كنودى خلاص يافته و بمقرّ عزّ و قرارگاه خود رسيده و شرف و صولت خود بر فريشتگان بديده، ازينجا بود كه رسول خداى (صلي الله عليه وسلم) عمر خطاب را گفت: كيف بك يا

عمر اذا رأيت ملكين فظين غليظين يدخلانِ عليك القبر فيقولان من ربّك و ما دينك و من نبيّك؟ فقال يا رسول اللّه ا يكون عقلى معى؟ قال نعم، قال اذا لا ابالى.

و رأى يزيد بن هارون بعد موته فى المنام، فقيل له ما صنع اللّه بك؟ قال دخل علىّ منكر و نكير قبرى، فقالا من ربّك فاخذت بلحيتى، و قلت أ مثلي يسأل من ربّك و قد دعوت الخلق الى اللّه سبعين سنة، فقال احدهما للآخر ارفق به فقد صدق.

و حكى عن ابى يزيد البسطامى انّه قال: لو قال لى منكر و نكير فى القبر من ربّك؟ قلت لهما لا تسألانى من ربّك و لكن سلا ربّى من عبدك؟

و سئل جعفر الصادق (عليه السلام) ما تقول فى منكر و نكير؟ قال انّما يدخل منكر و نكير قبر الكافر، فامّا قبر المؤمن فانّما يدخله مبشر و بشير.

## (4)
## 35 الي 52

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَٰذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ {35}
رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ ۖ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي ۖ وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ {36}
رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ {37}
رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ ۗ وَمَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ {38}
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ ۚ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ {39}
رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي ۚ رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ {40}
رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ {41}
وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ۚ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ {42}
مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ۖ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ {43}
وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ ۗ أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ {44}

وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْأَمْثَالَ {45}
وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ {46}
فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ {47}
يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ ۖ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ {48}
وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ {49}
سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهَهُمُ النَّارُ {50}
لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ ۚ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ {51}
هَٰذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ {52}

## 4 النوبة الاولى

قوله تعالى: «وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ رَبِّ» ابراهيم گفت خداوند من «اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِناً» این شهر شهری بی بیم کن، «وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ» و دور دار مرا و پسران مرا، «أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ (35)» که بتان را پرستیم.
«رَبِّ» خداوند من، «إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ» این بتان فراوان از مردمان بی راه کردند، «فَمَنْ تَبِعَنِي» هر که بر پی من بیاید، «فَإِنَّهُ مِنِّي» او از منست، «وَ مَنْ عَصانِي» و هر که در من عاصی شود، «فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (36)» تو خداوندی عیب پوشی آمرزگار، بخشایندهای مهربان و قادری که راه نمایی تا آمرزی و بخشایی.
«رَبَّنا» خداوند ما، «إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي» من بنشاندم فرزند خویش را، «بِوادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ» بهامونی بی بر، «عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» بنزدیك خانه تو، خانهای با آزرم کرده بزرگ داشته، «رَبَّنا» خداوند ما، «لِيُقِيمُوا الصَّلاةَ» تا نماز بپای دارند، «فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ» دل قومی از مردمان چنان کن، «تَهْوِي إِلَيْهِمْ» که میشتابد باین خانه و بایشان، «وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ» و روزی کن ایشان را از میوهها، «لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ (27)» مگر سپاس دار باشند ترا.
«رَبَّنا» خداوند ما، «إِنَّكَ تَعْلَمُ» میدانی تو، «ما نُخْفِي» آنچ در دل میداریم، «وَ ما نُعْلِنُ» و آنچ مینمائیم، «وَ ما يَخْفى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ» و پوشیده نیاید بر خدای هیچیز، «فِي الْأَرْضِ وَ لا فِي السَّماءِ

(38)» نه در زمین و نه در آسمان.
«الْحَمْدُ لِلَّهِ» ستایش آن خدای را، «الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ» كه مرا داد بر سر پیرى، «إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ» اسماعیل و اسحاق، «إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعاءِ (39)» خداوند من شنونده دعاست براستى.
«رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلاةِ» خداوند من مرا نماز گرى هنگام كوشيده كن، «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي» و فرزندان من، «رَبَّنا» خداوند ما، «وَ تَقَبَّلْ دُعاءِ (40)» و بپذير دعاى من.
«رَبَّنَا» خداوند ما، «اغْفِرْ لِي وَ لِوالِدَيَّ» بيامرز مرا و پدر و مادر مرا، «وَ لِلْمُؤْمِنِينَ» و گرويدگان را همه، «يَوْمَ يَقُومُ الْحِسابُ (41)» آن روز كه شمار بر سر خلق بپاى شود.
«وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا» و مپندار رسول من كه الله ناآگاهست، «عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» از آنچ ستمكاران مى‌كنند، «إِنَّما يُؤَخِّرُهُمْ» كه او ايشان را مى‌باز دارد، «لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصارُ (42)» روزى كه چشمها در آن روز بر هوا داشته
«مُهْطِعِينَ» شتابندگان، «مُقْنِعِي رُؤُسِهِمْ» سرهاشان بر بالا داشته، «لا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ» نگرستن ايشان از آن جاى كه مى‌نگرند با ايشان نيابد، «وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ (43)» و دلهاى ايشان نهى.
«وَ أَنْذِرِ النَّاسَ» و بترسان مردمان را، «يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذابُ» از روزى كه مرگ بايشان رسد، «فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا» ناگرويدگان گويند، «رَبَّنا» خداوند ما، «أَخِّرْنا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ» با پس مدار ما را تا درنگى و هنگامى نزديك، «نُجِبْ دَعْوَتَكَ» تا پاسخ كنيم با توحيد خواندن ترا، «وَ نَتَّبِعِ الرُّسُلَ» و پى بريم رسولان ترا، «أَ وَ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ» ايشان را گويند نه سوگندان مى‌خورديد از پيش، «ما لَكُمْ مِنْ زَوالٍ (44)» كه شما را از مرگى بزندگانى گشتن نيست.
«وَ سَكَنْتُمْ فِي مَساكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ» و در نشستگاههاى ستمكاران و بدان نشستيد، «وَ تَبَيَّنَ لَكُمْ» و پيدا شده شما را، «كَيْفَ فَعَلْنا بِهِمْ» كه با ايشان چه كرديم، «وَ ضَرَبْنا لَكُمُ الْأَمْثالَ (45)» و شما را بايشان مثلها زديم.
«وَ قَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ» و همه كوششها بكوشيدند، «وَ عِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ»

و جزاء مكر ايشان نزديك خداست، «وَ إِنْ كانَ مَكْرُهُمْ» و نبود كوشش ايشان، «لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبالُ (46)» مگر آن را تا كوه جنبد آن را از جاى.
«فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ» پس مپندار كه اللّه، «مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ» كژ كننده وعده رسولان خويش است، «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ» اللّه تاونده است با هر كاونده، «ذُو انتِقامٍ (47)» از دشمنان كين ستاننده.
«يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» آن روز كه بدل كنند زمين را بزمين ديگر، «وَ السَّماواتُ» و آسمانها را بآسمانهاى ديگر، «وَ بَرَزُوا لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ (48)» و بيرون آيند فرمان خداى را كه يكتاست، همه را فرو شكننده و كم آورنده. «وَ تَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ» و كافران را بينى آن روز، «مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفادِ (49)» با هم بسته در بندها. «سَرابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ» پوششها و پيراهنهاى ايشان از قطران سياه گندا «وَ تَغْشى وُجُوهَهُمُ النَّارُ (50)» و آتش در رويهاى ايشان مى‌پيچيده.«لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ» آن را تا پاداش دهد اللّه هر تنى را ازيشان بآنچ مى‌كرد، «إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسابِ (51)» اللّه زود توانست و زود شمار.
«هذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ» اين باز نمودنى است و پند دادنى مردمان را، «وَ لِيُنْذَرُوا بِهِ» تا بيم نمايند و آگاه كنند ايشان را بآن، «وَ لِيَعْلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ» و تا بداند كه او خدايى است يكتا، «وَ لِيَذَّكَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ (52)» و تا در ياد دارد و پند گيرد زيركان و خداوندان خرد.

## النوبة الثانية

قوله تعالى: «وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ» اى و اذكر اذ قال ابراهيم، «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ» صيّر مكّة، «آمِناً» ذات امن لمن سكنها. و قيل آمنا لا يصاد طيره و لا يقطع شجره، «وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ» اى جنّبنى و ولدى عبادة الاصنام، يقال جنّبه اللّه السّوء، و اجنبه و جنّبه بمعنى واحد و اجنبنى اى ثبّتنى على اجتناب عبادتها كما قال: «وَ اجْعَلْنا مُسْلِمَيْنِ لَكَ» اى ثبّتنا على الاسلام.
«رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيراً» اى ضلّ بسبب الاصنام كثير من النّاس. قيل هو ما يسمع من الصّوت تخرج من افواهها بدخول الشّيطان فيها گفته‌اند

که اضلال اصنام آنست که شیطان در دهنهای ایشان شود و آواز دهد و کافران بآن گمراه شوند، چنانك روایت کنند از حجر بن ابی حجر التمیمی گفتا: بو جهل نشسته بود در انجمن قریش و بت خویش پیش نهاده، رسول خدای (صلي الله علیه وسلم) بر گذشت، بو جهل روی قرابت کرد گفت یا سیّدی اهج محمّدا محمد را (صلي الله علیه وسلم) هجو کن، یعنی که او را بشعر ناسزا گوی، بت او را هجو کرد و ناسزا گفت چنانك از دهن وی آواز می‌آمد و می‌شنیدند، پس رسول خدای (صلي الله علیه وسلم) در مسجد نشسته بود که هاتفی آواز داد که السّلام علیك یا رسول اللَّه، رسول خدای (صلي الله علیه وسلم) جواب داد و گفت من انت یرحمك اللَّه؟
آن هاتف سخن در گرفت و گفت:

انّی عبد اللَّه و ابن الهیعرا        انا قتلت ذا الفجور مسعرا
قتلته لما طغی و استکبرا        و عاند الحق و قال منکرا
بسبّه نبیّنا المطهّرا        و اللَّه لا ابرح حتّی یظهرا

و یعلوا الاسلام ثمّ یقهرا

این مسعر شیطانی بود که بر دهنهای بتان سخن گفتی و عبد اللَّه بن الهیعرا یکی بود از مؤمنان جنّ که برسول (صلي الله علیه وسلم) ایمان آورده بود، رسول خدای را خبر داد باین شعر که من آن مسعر را کشتم، آن گه گفت یا رسول اللَّه فردا به بو جهل و آن بت بر گذر تا آن شنوی که چشمت روشن باشد، رسول خدا (صلي الله علیه وسلم) دیگر روز به بو جهل برگذشت و بو جهل هم چنان بت پیش نهاده و او را سجود می‌کند و می‌گوید یا سیّدی اهج محمّدا، از دهن بت این شعر شنیدند: انّی عبد اللَّه و ابن الهیعرا... تا آخر که مدح رسول تمام شد، بو جهل آن بت را بر زمین زد و بشکست و گفت تبّا لك من اله بالامس تهجوه و الیوم تمدحه.
... «فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي» ای من اطاعنی فی دینی فانّه ولیّی و نصیری، «وَ مَنْ عَصانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ» له، «رَحِيمٌ» به ان تاب و آمن.

«رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي» تاريخيان گفتند: ميان طوفان نوح و مولد ابراهيم (عليه السلام) هزار و دويست و شصت و سه سال بود و ابراهيم را در عهد نمرود بن كنعان زادند و پس از آنك ربّ العزّه او را از آتش نمرود خلاص داد از ناگرويدگان و دشمنان دين اعراض كرد و لوط با وى بود و ساره زن وى و جمعى مؤمنان باعلاء كلمه حق كوشيدند و از كفر و كافران بيزارى گرفتند، چنانك ربّ العزّه از ايشان حكايت كرد كه ايشان گفتند: «إِنَّا بُرَآؤُا مِنْكُمْ وَ مِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنا بِكُمْ» رفتند تا به حرّان روزى چند آنجا مقام كردند، آن گه بمصر شدند و در مصر جبّارى بود از جبابره روزگار ازين كافر دلى كافر كيش گردنكش، با وى گفتند مردى رسيده و با وى زنى است سخت با جمال بغايت خوبى و نيكويى، آن جبّار طمع كرد در وى، كس فرستاد و ابراهيم را بخواند و گفت اين زن از تو كه باشد؟ ابراهيم گفت: هى اختى او خواهر منست، از بيم آنك اگر گويد زن منست او را هلاك كند و از وى بستاند، گفت اگر خواهرست او را آراسته بر من فرست تا در وى نگرم، ابراهيم باز آمد و ساره را خبر داد كه اين جبّار ترا از من بخواست و من گفته‌ام كه تو خواهر منى و راست گفته‌ام كه در دين و اسلام و كتاب تو خواهر منى نگر تا مرا دروغ زن نكنى و اگر او پرسد همين جواب دهى، ساره بيامد، چون بر آن جبّار در شد و او را بديد، خواست كه دست بوى كشد، دستتش خشك گشت، بدانست كه كار وى عظيم تر از آنست كه وى انديشه كرده پشيمان گشت گفت: سلى إلهك ان يطلق عنّى فو اللَّه لا آذيتك، فقالت سارة اللّهم ان كان صادقا فاطلق له يده، فاطلق اللَّه تعالى له يده.

و در خبرست كه ربّ العزّه حجاب برداشت ميان ابراهيم و ساره، چون از نزديك وى برفت كرامت ابراهيم را و سكون دل وى را تا ابراهيم هم چنان بوى مى‌نگريست تا باز گشت، چون ساره بازگشت ابراهيم را گفت: كفى اللَّه كيد الفاجر و اخدمنى هاجر، آن جبّار چون ساره را باز گردانيد كنيزكى نيكو روى بوى داد نام او هاجر، ساره آن كنيزك را بابراهيم داد گفت مرا از تو فرزند نمى‌آيد اين كنيزك را بتو دادم مگر ترا از وى فرزند آيد و ما را قرّة العين بود، پس باين همت

نیکوی وی ربّ العزّه ساره را نیز از ابراهیم فرزند داد بعد از آنك نود سال از عمر وی گذشته بود و ابراهیم را صد و بیست سال گذشته.
سدّی گفت و محمد بن یسار که هاجر به اسماعیل بار گرفت و ساره به اسحاق و هر دو بیك وقت بار فرو نهادند و هر دو فرزند بهم بزرگ شدند.
روزی ابراهیم، اسماعیل را بر دامن نشاند و او را نواختی کرد زیادت از نواخت اسحاق، ساره آن بدید و خشم گرفت، گفت: فرزندی که از کنیزك آمد او را به می‌نوازی از فرزند من: فو اللّٰه لاقطّعنّ بضعة منها و لاغیّرن خلقها، آن غیرت که در زنان گیرد درو گرفت و از سر آن غیرت و خشم سوگند یاد کرد که از اندام هاجر پاره‌ای ببرم و خلق وی بگردانم، پس از آن گفت خویش پشیمان گشت و عذر خواست، ابراهیم تحقیق گفتار و تصدیق سوگند وی را گفت: اثقبی اذنیها هر دو گوش وی سوراخ کن، آن خود سنّتی گشت نیکو پسندیده در زنان.
پس چون اسماعیل و اسحاق هر دو فرا رفتن آمدند روزی چنانك کودکان بهم بر آویزند ایشان بهم بر آویختند، ساره دیگر باره خشم گرفت بر هاجر و از غیرت گفت: لا تساکنيني فی بلد در یك شهر بهم نه نشینیم، و ابراهیم را گفت: هاجر را و اسماعیل را بشهری دیگر بر که من با ایشان ننشینم. ابراهیم درین اندیشه بود که ایشان را کجا برد، ربّ العزّه وحی فرستاد بوی که ایشان را بزمین مکّه بر، ابراهیم ایشان را بر گرفت و بمکّه آورد و آنجا که چاه زمزم است ایشان را بنشاند، چون ازیشان بازگشت، آنجا که ایشان از چشم وی غایب شدند گفت: «رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي» ای اسکنت بعض ذریتی و من نابت مناب البعض، «بِوادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ» ای وادی مکّة یعنی الأبطح و هو حجر و جبل لا ینبت زرعا، «عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» و هو بیت اللّٰه لم یملکه احد سوی اللّٰه و معنی المحرّم ای حرّم فیه ما احل فی غیره. و قیل حرّم استحلال حرمات اللّٰه فیه و الاستخفاف بحقّه.
و قیل المحرّم ای العظیم الحرمة و اشار بقوله: «بَيْتِكَ» الی ما بناه آدم علیه السّلام فرفع زمن الطوفان. و قیل بیتك الّذی قضیت فی سابق علمك ان یبنی.

قومی گفتند: اسماعیل بالغ بود آن گه که ابراهیم او را در وادی بنشاند و دلیل برین قول آنست که پدر را یاری می‌داد در بناء خانه. قومی گفتند از طفلی بر گذشته بود و بحدّ بلوغ نارسیده. و قول درست آنست که طفل بود و بیشترین مفسّران برین قول‌اند.
و گفته‌اند که چون ابراهیم ازیشان بازگشت هاجر از پی وی فرا رفت گفت: الی من تکلنا؟ ما را بکه باز می‌گذاری؟ ابراهیم جواب نمی‌داد تا هم آن زن گفت: اللَّه امرك بهذا؟ اللَّه ترا بدین فرمود که کردی؟ ابراهیم گفت آری مرا اللَّه چنین فرمود، هاجر گفت: اذا لا یضیّعنا پس او ما را ضایع نگذارد.
و گفته‌اند که پس از آن که ابراهیم برفت جبرئیل علیه السّلام آمد و گفت: من انت؟ تو کیستی؟ گفت: من سریة ابراهیم، مرا و پسرم را رها کرد و خود برفت، جبرئیل گفت: الی من و کلکما؟ قالت وکّلنا الی اللَّه تعالی، قال لقد وکّلکما الی کاف. پس ربّ العزه کرامت ایشان را چشمه زمزم پدید کرد، قبیله‌ای از قبائل عرب که ایشان را جرهم گویند می‌گذشتند بقصد شام مرغان را دیدند بر آن کوه نشسته، بجای آوردند که آنجا چشمه آبست بر آن دلیل بیامدند، هاجر را و اسماعیل را دیدند نزدیك آن چشمه، گفتند اگر خواهید و پسندید ما اینجا منزل سازیم و شما را مونس باشیم، ما از چشمه شما آب خوریم و شما از گوسفندان ما منفعت گیرید، بدین رضا دادند و جرهم آنجا نزول کردند و ساکنان زمین مکّه اوّل ایشان بودند، و اسماعیل ازیشان زن خواست و زبان ایشان گرفت.
.... «رَبَّنا لِيُقِيمُوا الصَّلاةَ» هذه لام کی و هی متّصلة بقوله اسکنت. و قیل متّصلة بقوله: «وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ» لیقیموا الصّلاة و قیل هی لام الامر کانّه دعا لهم باقامة الصّلاة، «فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ» تسرع الیهم بالمودة و المحبّة فینزلون بها و یحجّون الیها عاما فعاما فما مسلم الّا و یحبّ الحجّ و لو قال افئدة النّاس تهوی الیهم لحجّت الیهود و النّصاری و المجوس و لکنّه قال من النّاس فهم المسلمون.
قال ابن عباس لو لم یقل من النّاس لزاحمتکم فارس و الرّوم و فارس یومئذ ارض المجوس و ملوکهم. و قیل معناه افرض حجّ البیت علی

النّاس و حبّب اليهم ذلك ليسرعوا اليه، «وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَراتِ» لذلك يجبى اليه ثمرات كلّ شىء من مشارقها و مغاربها فلا ترى خيار الثّمرات شرقيها و غربيها، رطبها و يابسها بارض غير مكّة لدعوة ابراهيم عليه السّلام، «لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ» كى يوحّدوك و يعظّموك.

«رَبَّنا إِنَّكَ تَعْلَمُ ما نُخْفِي» من الاخلاص، «وَ ما نُعْلِنُ» من الطّاعة، ما نخفى من التّرحّم على الولد، و ما نعلن من اسكانه بواد غير ذى زرع، «وَ ما يَخْفى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَ لا فِي السَّماءِ» خواهى اين از سخن ابراهيم گير و خواهى مستأنف.

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ» قال ابن عباس ولد اسماعيل لإبراهيم و هو ابن تسع و تسعين سنة و ولد له اسحاق و هو ابن مائة و اثنتى عشرة سنة. و قيل ابن مائة و عشرين سنة. و قيل ولدا معا، «إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعاءِ» قيل فى اسماعيل لانه كان مسئولا و اسحاق كان نافلة.

«رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلاةِ» مؤدّيا فرض الصّلاة «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي» اى و اجعل ذريّتى ايضا من يقيمها، قيل هو محمّد (صلي الله عليه وسلم) و قال ابن عباس لا يزال من ولد ابراهيم ناس على الفطرة الى ان تقوم السّاعة، «رَبَّنا وَ تَقَبَّلْ دُعاءِ» اى ايمانى و عملى و عبادتى.

«رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَ لِوالِدَيَّ» انّما دعا بهذا اوّلا فلمّا تبيّن له انّه عدوّ للّه تبرّأ منه. و قيل يعنى بوالديه آدم و حوّاء «وَ لِلْمُؤْمِنِينَ» كلّهم. و قيل من امّة محمد (صلي الله عليه وسلم)، «يَوْمَ يَقُومُ الْحِسابُ» اى يوم القيامة و هو يوم الثّواب و العقاب.

قوله: «وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» درين آيت سخن بر دو ضربست: يكى بيان و عيد ظالم، ديگر بيان ثواب مظلوم. و ما درين نوبت و عيد ظالم بيان كنيم و در نوبت آخر ثواب مظلوم گوئيم و سخن درين باب دو طرف دارد: يكى در نفس ظالمان سخن گفتن، و ديگر ايشان را كه بر ظلم يارى دهند و ظلم پسندند. و در جمله بدانك ظلم درختيست كه ظلمت بر دهد هم در دل هم در گور هم در قيامت، مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «ايّاكم و الظّلم فانّ الظّلم ظلمات يوم القيامة و ايّاكم و الفحش فانّ اللّه لا يحبّ الفحش و التفحّش و ايّاكم و

الشحّ فانّ الشحّ اهلك من كان قبلكم امرهم بالقطيعة فقطعوا و امرهم بالفجور ففجروا و امرهم بالظّلم فظلموا».
قال فقام رجل فقال يا رسول اللَّه ایّ المؤمنين افضل؟ قال من سلم المسلمون من يده و لسانه.
ظلم دين مرد تباه كند و دل وی تاريك گرداند و خانه خراب كند، نه در دنيا او را بر خورداری نعمت بود، نه در گور روشنايی و راحت، نه در قيامت رستگاری از آتش. مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفت: «تزفر جهنّم يوم القيامة زفرة فتنشقّ منها قلوب الظالمين ثمّ تزفر زفرة فيكبكبون على رؤسهم فی النّار».
و عن كعب قال: وجدت فی التّوراة الا انّ الظّالم ملعون، الا انّ الظّالم يخرّب بيته. گفتا در تورات خوانده‌ام كه ظالم ملعونست، از رحمت خدا دور و بسخط اللَّه نزديك، ظالم خانه خويش خراب می‌كند و دين خويش تباه می‌كند و نظير اين در قرآنست: «أَلا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خاوِيَةً بِما ظَلَمُوا».
و داود (عليه السلام) از دست فاسقان و رنج ظالمان بناليد وحی آمد كه: يا داود بی فافرح و بذكری فتنعّم فعمّا قليل افرغ الدّار من الفاسقين، و انزل لعنتی على الظّالمين ای داود بنام من شاد باش، بذكر من خوش باش و فرج گوش دار كه نه بس روزگاری اين سرای از فاسقان وا پردازم، ايشان را بردارم و لعنت خود بر ظالمان فرو بارم، يا داود انه الظّالمين عن ذكری و عن القعود فی مساجدی فانّی آليت على نفسی ان من ذكرنی ذكرته و انّ الظّالم اذا ذكرنی لعنته ای داود ظالمان را گوی تا نام ما نبرند و ما را نخوانند و در مسجدهای ما ننشينند و آشنايی با ما نجويند كه ما بجلال عزت خود با خود سوگند ياد كرده‌ايم كه هر كه ما را ياد كند ما او را ياد كنيم و ظالمان را بلعنت ياد كنيم. اينست عقوبت ظالمان و ستمكاران و هر كس كه بايشان پشت باز نهد و ايشان را بر ظلم ياری دهد فردا در آتش عقوبت با ايشانست كه ربّ العالمين گفت: «وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ».
و قال تعالى: «احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ أَزْواجَهُمْ» ای اتباعهم الّذين كانوا يعاونوهم على الشرّ فی دار الدّنيا فلا يبقى احد ممّن كان شايعه الا قام

معه حتّی من کان صبّ فی دواتهم او قرأ لهم کتابا او اخذ لهم رکابا او سلم علیهم او هوی هوا هم فیحشرون جمیعا الی النّار، عبد اللَّه بن کیسان در تفسیر این آیت گفت که فردا در عرصات قیامت منادی ندا کند: کجاانْد ظالمان و ستمکاران که در دنیا بر خلق ظلم کردند، حق از مستحق باز گرفتند و افزونی جستند و ناگرفتنی گرفتند،ظالمان همه برخیزند، آن گه منادی ندا کند: این ازواجهم؟ کجاانْد آنان که ایشان را پس روی کردند و بر ظلم یاری دادند، پس با ایشان بر خیزد هر کس که روزی آب در دوات ایشان کرد یا از بهر ایشان نامه خواند یا رکاب ایشان گرفت یا بر ایشان سلام کرد یا بر هوا و خواست ایشان برفت، آن گه بفرمان اللَّه همه را بدوزخ رانند. و بر وفق این مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «من اعان ظالما فقد ولی الاسلام وراء ظهره، من اعان ظالما سلّطه اللَّه علیه، من مشی مع ظالم لیعینه و هو یعلم انّه ظالم فقد خرج من الاسلام».
و قال الحسن: من اعان ظالما او اماما جائرا لم یستقرّ قدماه بین یدی الرّحمن حتی یؤمر به الی النّار و من جبی له درهما حبس فی ضحضاح من نار.
و عن معاذ بن جبل قال: ینادی مناد یوم القیامة فیقول این الظلمة و اعوان الظلمة فیقومون مسودّة وجوههم مزرقة اعینهم حتّی من لاق لهم دواة او بری لهم قلما.
و در خبر می‌آید از رسول خدا (صلي الله عليه وسلم) که گفت: در بنی اسرائیل مردی بود عابد، هرگز معصیت نکرده بود و در روزگار وی پادشاهی ظالم بود، این عابد برخاست با اصحاب خویش و در پیش آن ظالم شدند تا در وی تقرّب کنند، این عابد دست آن ظالم گرفت و در روی وی خندید، دست از وی باز نگرفته بود هنوز که ربّ العزّه صورت وی بگردانید و او را ممسوخ کرد.
و عن جابر بن عبد اللَّه: قال قال رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) لکعب بن عجرة یا کعب تعوذ باللَّه من امارة السّفهاء انّه سیکون أمراء من دخل علیهم فصدّقهم بکذبهم و اعانهم علی ظلمهم فلیس منّی و لست منه و من لم یدخل علیهم و لم یصدّقهم بکذبهم و لم یعنهم علی ظلمهم فهو

منّى و انا منه و سيلقانى فى الدّرجات العلى.
«وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» خطاب با مصطفى است (صلي الله عليه وسلم) و مراد وعيد ظالمانست، «إِنَّما يُؤَخِّرُهُمْ» عامّة قرّاء بيا خوانند مگر عباس از ابو عمرو كه وى «نؤخرهم» بنون خواند و در هر دو قراءت فاعل تأخير اللَّه است جلّ و علا و تفخيم در نون بيشتر بود الا آنك «يؤخرهم» بيا كه قراءت عامّه است فعل در آن مسند است با ضمير اسم اللَّه كه از پيش گفت: «وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا» و تقدير چنان بود كه «انما يؤخرهم اللَّه» و هذا اولى لموافقة ما قبله، و قوله: «يؤخرهم» اى يؤخر عذابهم و يمهلهم، «لِيَوْمٍ» اى لمجىء يوم، «تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصارُ» اى تذهب فيه ابصار الخلائق الى الهواء حيرة و دهشة. و قيل شخوصها ان تتحير فلا تغتمض من هول ما ترى فى ذلك اليوم. مى‌گويد از حيرت و دهشت و هول قيامت چشمهاشان در هوا نگران، متحير بمانده كه از هول و بيم مى‌وا ننگرند، همانست كه جاى ديگر گفت: «فَإِذا هِيَ شاخِصَةٌ أَبْصارُ الَّذِينَ كَفَرُوا».
«مُهْطِعِينَ» اى مسرعين الى الدّاعى و الاهطاع الاسراع مع ادامه النظر، و قيل المهطع الفاتح عينه لا تطرف، «مُقْنِعِي رُؤُسِهِمْ» مفسر بوجهين، احدهما: رافعى رؤسهم و هو قول ابن عباس. و الثّاني: ناكسي رؤسهم بلغة قريش. و الاوّل اكثر يروى انّهم لا يزالون يرفعون رؤسهم ينظرون الى ما يأتى من عند اللَّه عزّ و جلّ، «لا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ» اى بقيت عيونهم شاخصة من الخوف فلا تطرف. قال الحسن: وجوه النّاس يوم القيامة الى السّماء لا ينظر احد الى احد، «وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ» اى خالية من كلّ شىء لا تعقل شيئا من شدة الخوف. و قيل قلوبهم خالية عن العقول ممّا ذهلوا من الفزع «وَ أَنْذِرِ النَّاسَ» اى انذر يا محمد كفّار مكّة و غيرهم، «يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذابُ» يعنى يوم القيامة. و قيل يوم الموت و هو مفعول به، اى خوفهم باليوم الذى يأتيهم فيه العذاب، «فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا» اى اصرّوا على الكفر، «رَبَّنا أَخِّرْنا» اى اخر العذاب عنّا و ردّنا الى الدّنيا و من حمل اليوم على يوم الموت قال يسئلون ان يؤخرهم فلا يميتهم فى الوقت و يبقيهم، «إِلى أَجَلٍ» يؤمنون فيه و معنى «قَرِيبٍ» مقدار ما نجيب دعوتك و هو الاسلام، «وَ نَتَّبِعِ

الرُّسُلَ» على دينهم فذلك زمان قليل می‌گويد كافران روز مرگ زمان خواهند، گويند بار خدايا ما را زمان ده و مرگ ما با پس دار چندانك دعوت پيغامبران را اجابت كنيم و مسلمان شويم باين زمان اندك و هنگام قريب، يعنى آنچ ما ميخواهيم از عمر اندكى است. و اگر گوئيم «يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذابُ» روز قيامتست معنى آنست كه كافران روز قيامت چون عذاب بينند گويند بار خدايا ما را با دنيا فرست هنگامى نزديك يعنى كه عمر دنيااند كست و از دنيا بيرون آمدن نزديك، تا اجابت دعوت كنيم و بر پى رسولان رويم، ايشان را جواب دهند و گويند: «أَ وَ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ ما لَكُمْ مِنْ زَوالٍ» نه شما در دنيا سوگندان خورديد كه شما را از مرگى بزندگانى گشتن نيست؟ و اين آنست كه اللَّه گفت: «وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ».
قال المبرّد تمّ الكلام عند قوله: «أَ وَ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ» يعنى قوله: «وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ» ثمّ استأنف فقال: «ما لَكُمْ مِنْ زَوالٍ» اى لا تزولون عمّا انتم عليه و لا تجابون الى ما تريدون.
«وَ سَكَنْتُمْ فِي مَساكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ» بالكفر و المعاصى، اى نزلتم فى الدّنيا منازل الكفّار قوم نوح و عاد و ثمود و غيرهم، «وَ تَبَيَّنَ لَكُمْ» اى ظهر لكم، «كَيْفَ فَعَلْنا بِهِمْ » فلم تنزجروا، «وَ ضَرَبْنا لَكُمُ الْأَمْثالَ» فى القرآن فلم تعتبروا. و قيل شاهدتم فى منازلهم آثار ما نزل بهم فانّها باقية، «وَ ضَرَبْنا لَكُمُ الْأَمْثالَ» انّ من فعل فعلهم فحكمه فى حلول العذاب حكمهم.
«وَ قَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ» اى دبر الامم الخالية تدبيرهم كما دبّر قومك و كفروا برسلهم كما كفروا بك و جهدوا للخلود جهدهم ميگويد: امّتهاى پيشين كه گذشتند و جهان‌داران كه بودند به پيغامبران و رسولان خويش كافر شدند و سازهاى بد ساختند در كار پيغامبران و ايذاء ايشان هم چنان كه مشركان مكه بتو كافر می‌شوند و در قتل و نفى تو سازهاى بد می‌سازند، «وَ عِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ» اى هو ثابت عنده ليوم الجزاء غير خاف عليه، و آن ساز و مكر و كفر ايشان بنزديك خداى تعالى ثابتست بر وى پوشيده نه می‌داند و می‌بيند تا روز جزا كه ايشان

را جزاء آن دهد، «وَ إِنْ كانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبالُ» ای و ما كان مكرهم ليزول به امر النبى (صلي الله عليه وسلم) و امر دين الاسلام و ثبوته كثبوت الجبال الرّاسية لانّ اللَّه عزّ و جلّ وعد نبيّه عليه الصلاة و السّلام اظهار دينه على كلّ الاديان فقال جلّ ذكره: «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» معنى آنست كه مكر ايشان اگر چند كوشند و سازند كوه را از جاى نبرد و نه جنباند، يعنى كار دين اسلام و نبوّت مصطفى همچون كوهست راسخ و ثابت، مكر ايشان و ساز و تدبير و حيل ايشان در آن اثر نكند كه ربّ العزّه وعده داد كه اين دين اسلام بر همه دينها غالب بود و مصطفى را و مؤمنانرا بر دشمن ظفر و نصرت بود و دليل برين قول آنست كه بر عقب گفت: «فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ».

قرأ الكسائى لتزول بفتح اللام الاولى و ضمّ الثانية و المعنى: و ان كان مكرهم يبلغ فى الكيد الى ازالة الجبال فانّ اللَّه عزّ و جلّ ينصر دينه و مكرهم عنده لا يخفى عليه مى‌گويد اگر كيد و مكر ايشان از عظيمى كه بود بجايى رسد كه كوه از جاى ببرد ايشان در آن سود نكنند و بكار نيايد ايشان را، قومى گفتند: اين مكر نمرود است كه كوه از آن مكر وى بجنبيد.

و بيان اين قصّه آنست كه على بن ابى طالب (عليه السلام) و جماعتى گفتند كه نمرود جبّار گفت اگر آنچ ابراهيم مى‌گويد حقست و راست پس من ننشينم تا آن گه كه بدانم كه در آسمان كيست و چيست؟! بفرمود تا چهار بچه كركس را بگوشت بپروردند تا بزرگ شدند، آن گه تابوتى ساخت و خود با ديگرى در آن نشست و تابوت در پايهاى نسور بست و بالاى تابوت عصائى فرو زد بر سر آن پاره‌اى گوشت آويخته آن گه ايشان را فرا گذاشت تا بر پريدند بطمع آن گوشت، و آن تابوت را دو در ساخته بود يكى سوى بالا و يكى سوى زير، چون نيك بر هوا پرواز كرده بودند نمرود صاحب خويش را گفت: افتح الباب الاعلى و انظر الى السّماء هل قربنا منها اين در كه سوى بالاست بگشاى تا خود كجا رسيديم؟ در بگشاد آسمان را بهيئة خود ديد چنانك بود، آن گه گفت: افتح الباب الاسفل فانظر الى الارض كيف تراها آن

در که سوی زمین است بگشای تا خود چونست؟ بگشاد و گفت زمین را همچون میان دریا می‌بینم و کوه‌ها چون دخان، درها فرو افکندند تا از آن برتر پریدند، باز دیگر باره بفرمود تا در بگشاد بنگرست، آسمان هم چنان بهیئة خود دید و در زیر نگرست گفت از زمین سیاهی می‌بینم هیچ آثار و اطلال پیدا نه، و آن گه از بالا ندا آمد: ایّها الطاغیة انّی ترید ای گمراه بی حاصل چه میخواهی و کجا می‌روی؟ عکرمه گوید آن غلام که با وی بود تیر و کمان داشت یك تیر سوی هوا انداخت ماهیی از آن دریا که بر هواست تن خویش فدا کرد، درخواست تا آن تیر بخون وی آلوده کنند، آن تیر آلوده بخون آن ماهی بتابوت باز آمد، نمرود گفت: کفیت شغل اله السّماء، پس فرمود آن غلام خویش را تا آن عصا از سوی هوا با سوی زیرین گردانید تا آن مرغان بطمع گوشت قصد زیر کردند و تابوت بزمین باز آوردند، این بود تدبیر و مکر نمرود و کوه‌های زمین از پریدن آن مرغان و بردن و آوردن آن تابوت پنداشتند که فزع قیامت و رستاخیزست از جای خود بجنبیدند، اینست که ربّ العالمین گفت: «وَ إِنْ كانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبالُ». آن مکر و کید و تدبیر مشرکان اگر چند بتدبیر و مکر نمرود رسد که از آن کوه‌ها بجنبد، ایشان را سود ندارد و بکار نیاید.
«فَلا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ» یا محمّد، «مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ» ما وعدهم من النّصر و الفتح لاولیائه و الهلاك لاعدائه، «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ» منیع، «ذُو انتِقامٍ» من الکفّار یجازیهم بما کان سیّآتهم.
«يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ» العامل فی یوم، قوله: «ذُو انتِقامٍ» ای هو ذو انتقام فی ذلك الیوم، «تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ» مفسران اینجا دو قول گفته‌اند: یکی آنست که این تبدیل تغییر صورتست نه تبدیل عین جوهر، زمین و دأب زمین همان است، امّا صورت و صفت وی بگردد که این نشیب و فراز و کوه و دریا و انهار و اشجار همه بردارند تا زمینی شود ملساء، هامونی یك رنگ: «قاعاً صَفْصَفاً لا تَرى فِيها عِوَجاً وَ لا أَمْتاً» و همچنین جوهر آسمان بر جای بود امّا صفت وی بگردد که ستارگان فرو ریزند و آفتاب و ماه را روشنایی ببرند، گهی چون دردی زیت بود چنانك گفت: «يَوْمَ تَكُونُ السَّماءُ كَالْمُهْلِ». گهی گلگون

و سرخ رنگ شکافته چنانك گفت: «فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّماءُ فَكانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهانِ». قول دیگر آنست که این تبدیل عین است نه تبدیل صورت، این زمین و آسمان که هست عین آن بردارند و زمینی و آسمانی دیگر بجای آن نهند.
ابن مسعود گفت و جماعتی مفسران: تبدل ارضا بیضاء کانّها فضّة لم یسفك فیها دم و لم تعمل علیها خطیئة. سعید جبیر گفت و محمد بن کعب: هی ارض من خبز یعنی تبدل خبزة بیضاء یأکل منها المؤمنون من تحت اقدامهم، و فی ذلك ما روی ابو سعید الخدری عن النبی (صلي الله عليه وسلم) قال: تکون الارض یوم القیامة خبزة واحدة یکفاها الجبّار بیده کما یکفاه احدکم خبزته فی السّفرة نزلا لاهل الجنّة.
و قیل تبدل الارض نارا فتصیر الارض کلّها نارا و الجنّة من وراءها یری کواعبها و اکوابها، و قال کعب تصیر السّماوات جنانا و یصیر مکان البحر النّار. و قیل تبدیل السّماوات طیّها من قوله: «يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ» و قیل تبدل الارض جهنّم و السماوات جنانا. و عن عائشة قالت سألت رسول اللَّه (صلي الله عليه وسلم) این یکون النّاس حین تبدّل الارض؟ فقال علی الصراط، و یروی علی جسر جهنّم، و یروی اضیاف اللَّه،«وَ بَرَزُوا» ای خرجوا من قبورهم، «لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ» لمحاسبته ایّاهم و مجازاته علی اعمالهم.
روی انس بن مالك: قال نزل جبرئیل علی محمّد (صلي الله عليه وسلم) و هو یتلوا هذه الآیة: «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَ السَّماواتُ»، فقال محمد (صلي الله عليه وسلم) یا جبرئیل و این یکون النّاس یوم القیامة، قال یا محمّد علی ارض بیضاء لم یعمل علیها ذنب قطّ، فاذا زفرت جهنّم تتعلق الملائکة بالعرش کل ینادی لا اسألك الّا نفسی، «وَ تَكُونُ الْجِبالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ». تذوب من مخافة جهنّم یا محمد و یجاء بجهنّم یوم القیامة تزفّ زفا علیها سبعون الف زمام علی کلّ زمام سبعون الف ملك حتّی توقف بین یدی اللَّه عزّ و جلّ، فیقال لها یا جهنّم تکلّمی، قال تقول جهنّم لا اله الّا انت و عزّتك و عظمتك لانتقمنّ الیوم ممّن اکل رزقك و عبد غیرك لا یجاوزنی الّا من عنده جوازه، قال محمد (صلي الله عليه وسلم) یا جبرئیل و ما الجواز یوم القیامة؟ قال

ابشر ابشر يا محمّد فانّ امّتك على الجواز، الا من شهد ان لا اله الّا اللَّه ثابتا جاز من جسر جهنّم، قال فقال محمّد (صلي الله عليه وسلم): الحمد للَّه الذى الهم امّتى شهادة ان لا اله الّا اللَّه.
«وَ تَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ» و ترى يا محمّد الكفّار يوم القيامة، «مُقَرَّنِينَ» مشدودين فى القرن و هو الحبل. و قيل قرنوا فى القيود و الاغلال، من قرنت الشيء بالشىء اى ضممته فيقرن الكافر مع الكافر. و قيل يقرن الكافر مع شيطانه. و قيل يجعل كلّ واحد مع قرينه، «فِي الْأَصْفادِ» جمع صفد و هو الغلّ. و قيل القيد و كلّ ما صفد به الانسان اى شدّ.
«سَرابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ» اى لباسهم من القطران الذى يطلى به الإبل و هو منتن الرّيح تسرع اليه النّار. و قيل القطران ما يتحلّب من شجر الأبهل و هو اقبل الاشياء اشتعالا و لو اراد اللَّه جلّ و عزّ المبالغة فى احراقهم بغير نار و بغير قطران لقدر على ذلك و لكنّه عذب بما يعقل العباد العذاب من جهته و حذرهم ما يعرفون حقيقته، و قرئ من قطر آن و القطر النّحاس المذاب و الآنى الذى بلغ الغاية فى الحرارة، «وَ تَغْشى وُجُوهَهُمُ النَّارُ» تعلوها فتلفحها فلا يطيقون ردّها.
«لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ ما كَسَبَتْ» يجزى وفق اعمالهم، ان خيرا فخيرا و ان شرّا فشرّا، «إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسابِ» يحاسب جميع العباد فى اسرع من لمح البصر.
«هذا» اى هذا القرآن، «بَلاغٌ لِلنَّاسِ» ابلغ اللَّه به اليهم فى الحجّة عليهم. و قيل البلاغ الكفاية، من قوله: «إِنَّ فِي هذا لَبَلاغاً» اى هو كاف فى انذار النّاس، «وَ لِيُنْذَرُوا بِهِ» قيل الواو زايدة و التقدير لينذروا به. و قيل هو محمول على المعنى اى هذا القرآن بلاغ فيه كفاية للنّاس ليتعظوا به و لينذروا به. و قيل هو عطف على اول السورة اى انزلنا الكتاب لتخرج النّاس و لتنذرهم انت يا محمد، «وَ لِيَعْلَمُوا» بما ذكر فيه من الحجج، «أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ» لا شريك معه و لا معين، «وَ لِيَذَّكَّرَ» اى و ليتعظ، «أُولُوا الْأَلْبابِ» اهل اللّب و العقل و البصائر.

## النوبة الثالثة

قوله تعالى: «وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِناً» ابراهيم (عليه السلام) درين آيت از حق دو چيز خواست: يكى امن مكّه از استيلاء دشمن، ديگر امن دل از غلبه سلطان هوا، گفت بار خدايا اين شهر مكه را حرمى گردان ايمن كه هيچ جبّارى را بر آن دست نبود و هيچ كس را درو ترس نبود، رب العالمين دعاء وى اجابت كرد و آن را حرمى ساخت مبارك و جاى امن، چنانك گفت: «مَثابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْناً» هرگز هيچ جبّارى را در آن دست نه و هر كس كه شود در آن حرم از آدمى و غير آدمى، از صيد وحشى و مرغ هوايى او را بيم نه.
و امن دل كه خواست از روى اشارت آنست كه گفت: «وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ»،
هر چه ترا از حق باز دارد آن صنم تو است و هر چه دلت بدان گرايد و نگرد جز از حق آن هواء تو است، و ربّ العزّه ميگويد: «أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ».

- يكى را مالى و تجارتى در پيش،
- يكى را زن و فرزند در پيش،
- يكى را جاه و حشمت در پيش،
- يكى در بند حرمت پارسايى و خويشتن دارى بمانده و از آنجا قدم بر نگرفته،
- يكى طاعت و عبادت قبله خود ساخته و نگرستن بدان و تكيه بر آن حجاب راه وى گشته،
- و ربّ العالمين مى‌گويد: «وَ تُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»

اى شما كه مؤمنانيد، اگر مى‌خواهيد كه دلهاتان حرم نظر خود گردانم و از حجاب قطعيت ايمن دارم، يكبارگى روى بما نهيد و از همه بر

گرديد، يك بار با راه خود می‌خواند بزبان صنايع تحقيق آشنايى را، يك بار با خود می‌خواند بزبان كشف تأكيد دوستى را، می‌گويد: يكبارگى با وى پردازيد از خود شناخت حقّ وى را، چشم فرا كنيد از طاعت خود ديدار منّت وى را، باز رهيد از هستى خود چشيدن دوستى وى را، اين بود كه ابراهيم می‌خواست بآنچ گفت: «اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ».

جعفر صادق (عليه السلام) در تفسير اين آيت گفت: لا تردنى الى مشاهدة الخلّة و لا ترد اولادى الى مشاهدة النبوة
بار خدايا مرا خلّت دادى، ديده من از ديدن آن بگردان تا نه از خود بينم.
و فرزندان مرا نبوت دادى، ايشان را بسته فعل خود و ديدن خود مگردان.

ابن عطاء گفت ابراهيم را فرمود كه خانه كعبه را بناز ساز، ابراهيم آن بنا را چنانك فرمود ساخت و تمام كرد، آن گه گفت: «رَبَّنا تَقَبَّلْ مِنَّا» بار خدايا بپذير از ما آنچ كرديم، عتاب آمد از حق كه: امرتك ببناء البيت و مننت عليك به و وفقتك له الا تستحيى ان تمنّ و تقول تقبل منّا فنسيت منّتى عليك و ذكرت فعلك و منّتك، از ابراهيم ملاحظه‌اى رفت بآن كرده خويش تا می‌گفت: «تَقَبَّلْ مِنَّا»
فرمان آمد كه اى ابراهيم فعل خود و منّت خود مى بينى در آنچ كردى و نمی‌دانى كه آن توفيق ما بود و منّت ما بود و تخصيص ما بود،
ابراهيم (عليه السلام) از سياست اين عتاب دعا كرد، گفت: «اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ» بار خدايا ديدن فعل خود و نسبت با خود در راه خلّت ما و نبوت فرزندان صنم است كه راه بر ما می‌زند، بلطف خود اين صنم از راه ما بردار و هستى ما از پيش بردار و هم چنان منّت خود بر ما می‌دار.

و گفته‌اند ابراهيم رونده‌اى بكمال بود، امّا از حدّ تلوين بهيئة تمكين

هنوز نرسیده بود، میان لطف حقّ و فقر نفس خود مانده بود، چون با لطف حقّ نگرستی میدان فضل فراخ دیدی، بزبان بسط در حالت انس گفتی: «وَ اغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كانَ مِنَ الضَّالِّينَ»، باز بفقر نفس خود نگرستی عرصه‌ای تنگ دیدی و عقبه‌ای خطرناك، بزبان قبض در حالت خوف گفتی: «وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنامَ»، اینست قاعده خوف و رجا اهل شریعت را و قبض و بسط اهل حقیقت را.

«رَبَّنا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ»
عالمیان را باین آیت طریق توکل و ترك اعتماد بر اسباب در آموخت و باز نمود که خود را در ظلّ عنایت حق داشتن اولیتر از ظل نعمت وی بر خود خواستن که در همه حال نعمت تبع عنایتست.

حکایت کنند از سلطان محمود که وقتی لشگریان خود را می‌نواخت و هر کسی را خلعتی همی‌داد و مقصود وی همه آن بود که تا ایاز خاص آرزویی کند و خلعتی خواهد، ایاز هم چنان کمر بسته و بخدمت بحرمت ایستاده و زبان معارضه بریده و همّت از آن اجناس اموال پرداخته «1»، محمود گفت: ای غلام ازین مال و نعمت ترا خود آرزویی نبود؟ ایاز خدمت کرد و تواضع نمود گفت: ”چون تو هستی همه جهان آن منست.“ شب معراج هر چه خزاین نعمت بود فرا پیش مصطفی (صلي الله عليه وسلم) نهادند و فرادیس اعلی و جنّات مأوی را درها باز نهادند که تا سیّد از آن چیزی خواهد و آرزویی کند، سیّد (صلي الله عليه وسلم) بگوشه چشم بهیچ باز ننگرست، از جناب کرم ندا آمد که: «ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغى».

تا دل ز علایقت یگانه نشود — یك تیر ترا سوی نشانه نشود
تا هر دو جهانت از میانه نشود — کشتی بسلامت بکرانه نشود

... «فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ»

قال ابن عطاء: من انقطع عن الخلق بالكلّية صرف اللّٰه اليه وجوه الخلق و جعل مودّته فى صدورهم و محبّته فى قلوبهم.
و ذلك من دعاء الخليل عليه السلام لمّا انقطع باهله عن الخلق و الارقاق و الاسباب دعا لهم فقال: «فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ».
هر كه يكبارگى با خدمت حق پردازد، عالميان دل با محبّت وى پردازند از بركت دعاء خليل و بيان اجابت اين دعا آنست كه اللّٰه گفت جلّ جلاله: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمنُ وُدًّا»
اين دوستى اوّل از حق در پيوندد آن گه بخلق سرايت كند، يك ذرّه جمال محبّت ازلى در ديده موسى كليم (عليه السلام) نهادند كه: «وَ أَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي» تا فرعون جان و دل و ديده خود بر شاهد آن ذرّه همى‌فشاند، شب تا روز جز اين كار نداشتى كه بدست خويش گهواره موسى مى‌جنبانيدى.

و در خبر مى‌آيد كه هر آن بنده‌اى كه سحرگاه بر خيزد و طهارتى بيارد و دو ركعت نماز كند، جبّار عالم محبّت وى بآب افكند و با چشمه‌هاى دنيا بياميزد تا هر كه از آن آب بمقدار يك قطره مى‌خورد، دوستى آن بنده بحكم عنايت و محبّت ازلى در دل وى پيدا مى‌شود.

«وَ لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ»
قال احمد بن خضرويه: لو اذن لى فى الشّفاعة ما بدأت الّا بظالمى، و لا اغتنم سفرا الّا يكون فيه معى من يوذينى و يظلمنى شوقا منّى لتعرفه اللّٰه للمظلومين.

يقول تعالى: «لا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» آن ساعت كه مظلوم از دست ظالم برنج آيد و از درد دل و سوز جگر بحق نالد، از آن ناله و سوز وى زلزله در طبقات آسمان افتد و مقرّبان در غلغل آيند، و آن دعاء مظلوم بر مثال شرارات آتش سوى هوا بر شود و تا بحضرت عزّت ذو الجلال هيچيز آن را حجاب نكند و ربّ العالمين

گوید: "و عزّتی لانصرنّك و لو بعد حين."

مصطفی (صلي الله عليه وسلم) گفت: «اياك و دعوة المظلوم و لو كان كافرا فانه ليس لها دون اللَّه حجاب»
دعاء مظلوم كافر را چنين می‌گويد، دعاء مظلوم مسلمان متعبد خود چون بود؟!.

يكی از بزرگان دين حكايت كند كه مردی را ديدم در طواف می‌گفت: "من رآنی فلا يظلم احدا،" هر كه مرا بيند و حال من باز داند تا بر كس ظلم نكند و ستمكار نبود، گفتم ای جوانمرد در چنين جايگه مثل اين سخن نگويند كه ذكر و ثنا و دعا گويند،
گفت اگر قصّه و سر گذشت خود با تو بگويم مرا معذور داری: مردی بودم از متنعمان بصره، روزگار بغفلت و بيهوده بسر آورده و نفس خود بر پی هوا و شهوت داشته، ناكردنی در شرع می‌كردم و كردنی فرو می‌گذاشتم، بجهل و ظلم سر در نهاده و از بطش و قهر حق نا آگاه بوده، تا روزی بر كنار شط بر صيادی رسيدم كه ماهيی بزرگ صيد كرده بود، آن ماهی بقهر و ظلم از وی بستدم و از سوز دل و دعای وی نينديشيدم، چون بخانه باز آمدم آن ماهی بريان كردم و خوردم، ناگاه كف دست من سياه شد، طبيب را خواندم تا معالجت كند، طبيب گفت اگر اين كف دست از خود جدا نكنی سرايت كند و هلاك تن تو در آن بود، كف از خود جدا كردم بالای كف تا ببازو سياه شد، آن نيز از خود جدا كردم هنوز می‌افزود، آخر از سر آن درد و رنج در خواب شدم، گوينده‌ای بانگ بر من زد كه: "الحق الصيّاد و الّا هلك بدنك كلّه"، گفت از خواب در آمدم، مرا در محفّه‌ای نشاندند و بكنار شط بردند همانجای كه صيّاد را ديده بودم، بپای وی در افتادم و عذر همی‌خواستم، صياد چون مرا چنان ديد گفت: برداريد او را كه اين نه كرده منست و نه گشايش اين بند بدست منست، مرا برداشتند و بمحلّتی ديگر بردند، عريشی را ديدم از چوب و برگ خرما فراهم نهاده و در درون آن دختركی بود بحدّ پانزده ساله در نماز ايستاده، چون مرا بديد

نماز خود كوتاه كرد تا سلام باز داد، آن گه گفت: يا ابه مالك، أ لك حاجة؟ اى پدر ترا چه بوده و چه رسيده؟ پدر قصّه من با وى بگفت كه اين آن مرد است كه دى بر ما ستم كرد و اكنون مى‌بينى حال وى و رنج تن وى، آن دخترك روى سوى آسمان كرد و گفت: "يا مولاى ما عرفتك عجولا فكيف عجلت عليه بجاهى عليك الّا رددت عليه ذراعه،" فما استتمت كلامها حتّى ردّ اللَّه جلّ جلاله علىّ ذراعى.

«هذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ» اين آيت از جوامع قرآنست كه مصطفى (صلي الله عليه وسلم) گفته: «اوتيت جوامع الكلم» و در قرآن ازين نمط بسيارست، هر آيتى از آن بجاى كتابى است كه اگر از آسمان بر اين امّت جز از آن نيامدى ايشان را در آن غناء وافى بودى و در دين ايشان را تمام بودى، نبينى درين يك آيت كه چون جمع كرد در آن همه انواع علوم و اركان دين و وجوه شريعت و انواع حكمت و ابواب حقيقت، هم قرآن را مدحست و هم شريعت را، هم وعظ را پيغامست و هم تهنيت را، هم رحمت را بسط است و هم حجّت را،

- اوّل چه گفت: «هذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ»، اين ستايش قرآنست و تصديق قصّه آن و برداشت قدر آن و تعظيم منّت بدان و جهانيان را تهنيت بدان و باز نمودنست كه از مردم در آن چيز نيست، آفريده و كرده نيست، بلكه بلاغست رسيده بمردمان، كلامى پاك و پيغامى درست از خداى جهان،
- «وَ لِيُنْذَرُوا بِهِ» درين كلمت باز الزام حجّتست بر دشمنان و بناء همه تهديد هاست كه در قرآن و همه حدّها كه در گردن سلطان و همه نهى منكرها كه واجبست بر مؤمنان،
- «وَ لِيَعْلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ» اين باز دليلست كه ايمان سمعى است كه توحيد در بلاغ بست سمعى است، پيغام شنيدنى است. اهل سنّت ازينجا گفتند دين ما مسموع است نه معقول، كه ايمان را مسموع مايه است و عقل آن را پيرايه است. ديگر هر آيت كه در قرآنست كه در آن ذكر نامى است از نامهاى اللَّه يا صفتى از صفتهاى وى يا اشارتى فرا ذات وى يا كلمه‌اى

از مدح وی و هر چه در عالم پیداست از آیات و رایات قدرت وی، صنایع و عجایب فطرت وی آن همه در تحت این شود که:

- «وَ لِيَعْلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ» پس این کلمه خزینه ایست علم توحید را و قاعده ایست اصول دین را،
- آن گه گفت: «وَ لِيَذَّكَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ» تا پند گیرند عاقلان و یادگار ستانند زیرك دلان كه زیركان و هشیاران را بنزدیك اللَّه مقدارست و نازیرك بر آفریدگار خوارست، همانست كه جای دیگر گفت: «وَ ما يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ». از اللَّه او پند پذیرد كه دل با وی دارد، از اللَّه او شرم دارد كه از نظر وی خبر دارد، با اللَّه او گراید كه حاجت خود بوی داند، بر اللَّه مهر او نهد كه وی را شناسد و نظر وی پیش چشم خویش دارد.

** **

Prepared by Muhammad Umar Chand for easy on-line reading and research purposes